

Генеральн. штабу генерал-поручник **Микола Коваль-Медведський**, учений геодезист, астроном.

Начальник Головної Геодезичної Управи Військового Міністерства. Член Ради Військового Міністра. † 10 вересня 1929 р. у Варшаві.

О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ

Сотник.

ЛОЇВ.

Бій Української Кінної Армії під містом Лоєвом дня 31 липня (н. ст.) 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України, Полковника Михайла Кричевського.

— „Я написав історію українського народу тому, що в ділах його є події, які нас чарують в історії Риму та Греції“—

Chr. von Engel: „Geschichte der Ukraine und Ukrainischen Kosaken“. Предслова 1—3. Halle 1796.

Предслова.

Світлої пам'яті Вячеслав Казімірович Липинський в одній із розмов, у час моїх історичних студій під його керуванням, звернув мою увагу на необхідність ширшої популяризації, так невдячно забутою нашою історією, славного вождя української кінноти й Наказного Гетьмана України — Михайла Кричевського.

Я вирішив виконати це завдання і в 1928/9 р. приступив до праці. Студюючи джерела до неї, я був захоплений маревом тої величавої картини, що повстала передо мною з імлі давноминулих літ.

Передо мною встала постать великого полководця, оперативні рішення його викликали в мене правдивий подив.

Передо мною встала постать великого національного героя, що втілила в собі не тільки подиву гідну особисту лицарську одвагу, але й героїзм, яко свідомо національного чину. Кричевський символізував собою ідейний та моральний елемент Української Визвольної Боротьби.

І, нарешті, смерть цієї незвичайної людини, смерть повна трагізму — ніби символізувала собою сумну долю України.

Я переконаний, що цей величний приклад виконання обов'язку перед Батьківщиною, приклад любови та відданости Україні, буде мати для молоді Української Армії велике виховальне значіння.

Цю працю я назвав — „Лоїв“. Нехай слово це буде символом могутнього духу України.

Основним джерелом до цієї праці служив мені історичний дослід В. К. Липинського — „Stanisław Michał Krzyczewski“ — вміщений у „Z Dziejów Ukrainy“. Київ МСМХІІ. Цінність цього безсмертного твору — відома. У моїй праці я вважав конче потрібним наводити незмінними цілі речення мого Учителя, так, як я про це просив під час моїх розмов. Праця „Лоїв“ деталізована додатковим матеріалом, обґрунтованим у тексті відповідними джерелами.

Цю працю писав я під особистим доглядом В. К. Липинського. В листі до мене від 23.X. 1930. Vadegg В. К. Липинський писав: „Ваша праця про Кричевського, якої початок Ви були ласкаві мені прислати, написана дуже добре (підкреслення В. К.). Вона ясно і плястично подає те, що в тогочасних подіях з військового боку заслуговує найбільшої уваги. Я дозволив собі поробити олівцем тільки дрібні виправки“ і т. д.

На жаль, умови емігрантського життя відібрали в мене можливість своєчасно закінчити цю працю, і лише у 1931 році я знову взявся до неї, про що й повідомив В. К. Липинського. В листі від 7.VI. 1931. близький до небіжчика М. Ципріянович повідомив мене, що мій лист одержано в той час, коли робилися приготування до переїзду в лікарню, що лист прочитано Вячеславові Казіміровичеві, і він тишився, що праця закінчується.

Сумна вістка про смерть В. К. Липинського позбавила мене втіхи виконати доручене завдання під його особистим доглядом.

„Лоїв“ писав я уривками. Часто минали місяці... Знову приймався за працю. Губилися думки, розривався звязок мислення. Праця написана не так, як того хотілося. Проте я був би втішений, наколи б і в такій формі вона виконала своє завдання.

Нехай ця праця буде моїм окремим вінцем на могилу Дорогого Учителя!

1648 рік.

(Перша кампанія Української Визвольної Боротьби).

У Свят-вечір 24 грудня старого стилю Великого Гетьмана України та його переможне військо зустрічав старий Київ — мати городів українських. Радісно, як на Великдень, дзвонили в усі дзвони, назустріч Гетьманові виїхав єрусалимський Патріярх Паїсій та Митрополит „Всея Руси“ Сильвестер на чолі високого духовенства, на Софійській площі — „Богом даного Цезаря“ чекала „з ораціями та аклямаціями“ Висока Могилянська Академія, сила народу, що затоплювала всі вулиці й площі, радісно й слізко*) вітала своє переможне військо.

*) Г. Полетика в „Історії Русів“ так оповідає про зустріч Гетьмана Богдана в Києві: „...молебствовали въ Софійскомъ Соборѣ, благодарили Бога съ сокрушеннымъ сердцемъ и въ слезахъ и рыданіяхъ еже есть по псалмопѣвцу: „рыдахъ отъ въздыханія моего сердца“ — Стор. 85.

Попереду йшов Київський полк, і на чолі його кінного „комоніку“ — по праву руку од Великого Гетьмана — їхав, осяяний авреолею слави — велит України, найближчий дорадник Богданів, кум, найкращий приятель — грізний, досвідчений вояк,

Полковник Михайло Кричевський...

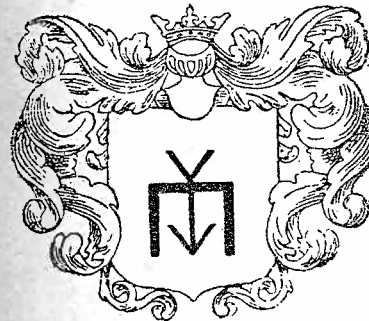
І був то день, один із найкращих у життю України.

Свят-вечір 1648 року закінчив першу кампанію Української Визвольної Боротьби.

Перед тим, як перейти до опису другої кампанії (1649 року), під час якої відбулася подія, що є темою нашої праці, варто ознайомитися з життям людини, що святими письменами — власною кров'ю вписала ім'я своє на сторінки слави Української Збройної Сили.

Полковник Михайло Кричевський,

Наказний Гетьман України.

Герб Кричевських.

Станіслав (Михайло) Кричевський походив зі старого українського шляхетського роду села Кричева, повіту Константинівського, воєводства Бересть-Литовського, що в XVII віці входило до складу Великого Князівства Литовського. Джерела дуже мало донесли до нас вісток про життя та попередню діяльність цього знаменитого українського полководця. Відомо, що предки його, як і більша частина тогочасної української шляхти, десь наприкінці XVI віку змінили православну віру на римсько-католицьку й цілковито присвятили себе службі державі польській. У цій родині, як то було звичайним на ті часи, теж не бракувало воїнів. Так у другій половині XVI віку в актах зустрічається прозвісько Кирдея, хорунжого Кричевського, далі Володислава Кричевського, королівського полковника, забитого в бою під Кокенгавзеном року 1621; знаємо ще Миколу Кричевського, королівського рйтмайстра, але ближчі родинні стосунки цієї фамілії нам не відомі. Про Станіслава (Михайла) Кричевського до 1643 р. майже зовсім бракує вісток. Відомий польський історик Коховський говорить лише, що він „славно носив жовнірське ім'я“*); що військову школу пройшов у королівському війську і в ньому, як записує реляція бою під Лоевом „придбав усім відомі заслуги“*).

*) „Z Dziejów Ukrainy“, стор. 330, прим. 10, 11.

Знаємо, що вславлений своєю мужністю, він тішився з великої любови старого коронного гетьмана Конецпольського, завжди був при ньому й у 1627 році, під його командою, на чолі гусарської хоругви й разом із Чарнецьким (майбутнім коронним гетьманом) брав участь у шведській війні. По відомому розгромі козаччини в році 1638, остання змушена була скоритися „новій ординації“, що встановлювала шости-тисячний реєстр, відбирала в козаків право вільного вибору старшини, натомість на посаду полковників призначала „шляхту родовиту, в ділах лицарських досвідчену“ *). Призначені згідно з новою ординацією польською владою полковники, майже виключно поляки, були людьми чужими козаччині. Вони тяжко зловживали своєю владою, а це викликало в козаків безустанні скарги та ненависть. Дня 13 листопада 1643 року, під час подорожі коронного гетьмана Конецпольського по Україні, козаки Чигиринського полку принесли скаргу на свого зненавидженого полковника Закржевського за кривди та зловживання.

Конецпольський, що, власне, на той час був цілковито захоплений широкими плянами війни з Туреччиною, де козаччина мала по його намірах відограти найголовнішу роль, не мав найменшої охоти сваритися з козаками й тому, задовольняючи слуху скаргу козаків, вирішив призначити на Чигиринський полк свого улюбленця **), вірного, досвідченого учасника минулих спільних походів — Станислава (Михайла) Кричевського.

Це призначення, як говорить В. К. Липинський, було доказом того, що вже в ті часи особа Кричевського користалася серед козаків певною повагою, і це призначення мало внести мир та спокій в обопільні стосунки, що було так конечним у передбаченню турецької війни.

Вже в січні 1644 року полковник Кричевський на чолі Чигиринського полку бере під проводом Конецпольського участь в Охматівській кампанії, що закінчилася погромом татарської орди. Пізніше, з тим же Чигиринським полком, що стояв на кордоні „Дикого Поля“, полковник Кричевський провадить часті степові походи на татар; в одному з них і був свідком, „як сотника Богдана Хмельницького, що їхав обіч полковника, якийсь підсланий лях, заїхавши ззаду, ударив його по голові, але місьюрка витримала“ ***).

Цей замах в однаковій мірі обурих сотника, як і його полковника.

Турецька війна, що заміряв король Владислав IV разом зі старим Конецпольським і проти якої була ціла шляхта, мали розпочати козаки.

*) Ibidem, стор. 331, прим. 3.

**) „Bo do informacji wiedzy potrzebna, że ten Krzyzewski jest szlachcicem obywatel Brzeski, kochanek quondam (колись) nieboszczyka Pana Krakowskiego (Кор. Гетьмана Конецпольського) i pułkownik za niego Czehryński“ — фрагмент з реляції бою під Лоевом. Див. Розділ XI, реляція.

***) „Z Dz. Ukr.“, стор. 334, пр. 3.

MICHAEL KRZYCZEWSKI *Nobilis Litvanus*
Cosacorum rebellium contra Litvanos Dux, a Principe
Janurio Radivilio caesus, captus et triduo tantum ex
vulnere superstes. post fata delineatur

Полковник Михайло Кричевський, Наказний Гетьман України.

Посмертний малюнок, зроблений з натури дня 3.VIII. 1649 року невідомим малярем, що в той час перебував у таборі Кн. Радзівілла. В. К. Липинський припускає, що ним міг бути відомий надворний маляр Радзівілла Abraham van Westerveld. Цей портрет, разом із описом бою під м. Лоевом, умістила на своїх сторінках тогочасна німецька газета: „Theatrum Europeum“, том VI, стор. 815.

Полковник Кричевський разом із сотником Богданом Хмельницьким і мали бути найголовнішими співучасниками короля в переведенню цього пляну. Це видно вже з того, що Б. Хмельницький у квітні 1647 року їздив з приводу цих плянів до короля.

У тому році помер старий Конецпольський, і на його місце прийшов зненавиджений козаками кривавий погромець 1638 року Микола Потоцький. З цим новим призначенням відносини між козаками та владою різко міняються. Потоцький, що тримав руку великої шляхти, був рішучим противником війни з Туреччиною, від якої козаки сподівалися поліпшення свого становища і що, власне, вже обіцяв був король, а по-друге,—що найголовніше,—він був одвертим ворогом козащини, завжди, при всіляких випадках підкреслюючи, що найкращою реформою для козаків буде повторення 1638 року.

Все це, зрозуміло, не могло віщувати в майбутньому нічого доброго для обох сторін, і немає нічого дивного, коли це нове призначення викликало в полковника королівської служби Кричевського глибоку зміну думок та світогляду.

Живучи разом із козаками, переймаючись їхніми думками та мріями, відчуваючи своє близьке споріднення плоттю та кров'ю з українським народом, ця сильна, рішуча, відверта натура чесного вояка, зрозуміло, не могла примиритись із тою неправдою, сваволею й зневагою, невірним співучасником чого при такому новому положенню він мав зробитися сам.

Вже в той час на землях українських клетотів стриманий гнів народу, кружляли чутки, що навіть король не в силах відвернути панську сваволу і сам радив козакам „пошукати правди в козацькій шаблі“.

І ось, раптом, у серпні 1647 року бачимо, до тих часів спокійного, здисциplinованого королівського полковника, вірного жовніра Речі Посполитої, на чолі Чигиринського полку в буйному наїзді на городок Переволочну, що орендував польський пан Альбрехт Арцишевський. Наїзд відбувся з „хоругвами, бубнами, гарматами, гаківницями та іншою зброєю до війни належною“*), тривав він п'ять днів і закінчився зруйнуванням маєтку до щенту.

Що було причиною такого раптового гніву полковника Кричевського, докладно виявити не можливо. Знаємо лише, що на ті часи явище це було надто звичайне, яке наслідок тих ненормальних суспільних відносин українського передреволюційного часу, коли по розгромі козащини на цілих десять років багаті українські простори запосіли польські пани-колонізатори, що були правдивою „плягою люду українського“. Одначе з певністю можна думати, що наїзд відбувся з великим завзяттям, і козаки мали добру нагоду хоч так помститися над своїми гнобителями, тим більше, що, власне, в тих часах відбувся й відомий наїзд польського пана Чаплинського на ху-

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 339, пр. 3.

тір Суботів, родову власність чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Трибунальна розправа над полковником Кричевським та його полком мала відбутися 28.III. 1648 року. В скорому часі після наїзду, в листопаді року 1647, коронний хорунжий Конєцпольський наказав заарештувати військового писаря Богдана Хмельницького, нібито за підготовлювання повстання, однак, зважаючи на те обурення, що викликав цей арешт серед козаків, та зокрема в полковника Кричевського—кума та приятеля заарештованого, Конєцпольський після наради вирішив передати Богдана Хмельницького на поруки полковникові Кричевському. Але в скорому часі прийшов наказ коронного гетьмана Потоцького, щоби полковник Кричевський передав довіреного йому „бунтівника“ знову до в'язниці.

Це вже був той час, коли в повітрі відчувалося бурю, і полковник Кричевський, що добре знав, що означає подібний наказ у таку годину, показав „кумові“ листа Потоцького та й порадив йому якомога скорше зникнути, але як королівський жовнір змушений був донести своєму начальникові Потоцькому, що „військовий писар утік“.

В середині грудня р. 1647 Б. Хмельницький був уже „на низу“, в березні 1648 року уклав умову з Кримом і потім, як знаємо, почалося повстання.

За цю провину полковник Кричевський мав бути позбавлений посади, але те раптове замішання, викликане початком повстання, наразі справу цю заглушувало.

Брак джерел не дає змоги освітити думки полковника Кричевського в перших початках повстання, до Жовтоводської битви, і можна лише припускати, що як він, так і Богдан Хмельницький, який хоч і вів вже військо, обидва вони не думали, що цей мент буде переломовим та рішучим в життю України*).

Зважаючи постійне вагання Богдана в дальшому поступованню та ту безкомпромісовість та рішучість, що її виявляв полковник Кричевський у наступних нарадах, такий висновок можна вважати за вірогідний, бо не може бути сумніву, щоби, задумуючи Б. Хмельницький велике повстання, не довірив би викоханих ним думок своєму найближчому приятелю, своєму збавителю.

У всякому разі бачимо полковника Кричевського у відділі молодого Потоцького в марші з Чигиринським полком до Жовтих Вод.

Дня 16-го травня стався бій під Жовтими Водами. Полковник Кричевський, Іван Виговський, Хмилецький, яко визначні військовики дісталися до татарського ясірю, і з нього викупив їх гетьман Богдан за 4,000 таларів.

*) Не думала цього й уся старшина козацька. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи турків, або на службі турецькій“ — такі розмови веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ.—В. Липинський „Україна на переломі“, стор. 155, Київ—Відень 1920.

Сувора, горда натура знаного вояка раптом стала перед переломовим моментом. Він бачив, що тут потуги його близьких друзів, братів—там під Корсунем згромаджене польське військо, а далі... далі нова розправа Потоцького над українським людом і напевно ще жорстокіша та кривавіша за 1638 рік.

І вирішив суворий вояк рішучо порвати з минулим, вирішив віддати життя, досвід, знання та відвагу своєму народові — за його кращу долю, за укохану ним Україну...

І, пориваючи з минулим, він вирішив, щоби десь далеко в душі не лишалось навіть найменшого спогаду, повернутися до віри своїх предків та своїх братів.

Зараз по Жовтоводській битві відбулося приєднання до віри православної, і, замість Станислава, з цього дня полковник Кричевський приймає ім'я патрона українського війська — Св. Михайла.

Цей акт заслуженого королівського полковника, на порозі невідомих подій, серед горстки повстанців і в обличчі згромадженого війська Речі Посполитої, що розуміла й оцінила заслуги та здібності цього видатного вояка, цей акт у потрібній мірі окреслює перед нами всю цілосну, закінчену постать героя визвольних змагань України.

По Корсунській битві гетьман Богдан призначає полковника Кричевського на Київський полк, найстарший полк в єрархічному складі Української Армії — полк матері городів українських.

Київський полк, що зібрав у своїх рядах найбільшу частину тогочасної української шляхти, достав достойного вождя й у дальших боях та походах уклав свої знамена безсмертною славою.

І цього, вже на той час уславленого, старого, досвідченого полковника бачимо в дальшому, яко першого, найближчого дорадника та помішника Великого Гетьмана.

Бачимо полковника Кричевського серед бурхливої військової наради на славній могилі Гончарисі, чуємо його грізні, безкомпромісові поради гетьманові в хвилину, як той вагався; ось перед нами його грізна, суворо похмурена постать на річці Пилявці, що спостерігає втечу ворожого війська; ось він, один із визначніших 35-ти полковників, що оточують гетьмана під стінами князівського Львова, і ось його усмішка на площі Святої Софії — серед свого народу, в серці укоханій ним Україною...

Україна й Литва

(в періоді першої кампанії).

Подія, що є темою нашої праці і що так голосно пролунала по цілому тогочасному світі, відбулася на північному українсько-литовському кордоні. Щоби краще зрозуміти її, треба ознайомитися з тими дотичними причинами, що її викликали, як також і з тими умовами, серед яких вона відбувалася.

Литва напередодні українського повстання.

Довголітня товаришка нашої помонгольської доби — Литва, обєднавшись з Польщею в Люблинській Унії і віддавши корони польській приналежні раніше до неї українські землі, змушена була разом із Україною поділити на довгі роки недолю чужого панування. Втративши державність, їй все ж пощастило затримати деякі форми самоврядування в кордонах, що на Півночі, біля Риги та Динабургу, граничили з володіннями Шведськими, далі по північному Сході та Сході через Псков, Смоленськ, Чернігів — з Московщиною і від Чернигова, по лінії через Лоїв, Брагини, далі по р. Прип'яті через Берестя-Литовське — з Україною, та через Підляшшя — з Польщею.

Литва XVII віку не уявляла з себе одноцілого народу. Вона складалася властиво з трьох етнографічних частин: південний Захід, земля Берестя-Литовського воевідства та литовського Підляшшя — заселявали Українці; цілий Схід та Південь — Білорусини й лише на північному Заході — правдивий литовський народ.

Поза поділом національним людність Литви різнилася також релігійна приналежність, що на ті часи й було найголовніше.

Польська інвазія, нетерпима в питаннях віри, в кінцевому результаті витворила на Литві обставини, що разом із економічно-суспільними відносинами того часу, зрештою, нічим не різнилися від українських. Та сама панщина, те ж саме релігійне переслідування, сваволя панів та магнатів — все це творило ґрунт, що сприяв Литві відгукнутися на великі українські події.

Однак, напередодні великого українського повстання на Литві панувала офіційна радість. Відбувалася подорож польського короля Владислава IV до Вільни. Королівську пару зустрічали розквітчані, прибрані міста, тріумфальні арки, вишикувані війська, чужоземні посли та пишні бенкети. Настрій трохи псували тривожні чутки, що надходили з України. Недобре було також і на московському кордоні; надходили відомості, що до м. Вразного (біля Смоленська) підходять московські війська.

Вісті з України гіршали з кожним днем, і це змусило короля завчасно прискорити поворот до Варшави. У м. Мерець, між Вільною та Гродном, король несподівано захворів і дня 20 травня раптом помер.

Не встигла ще розійтися по Литві ця тяжка вість, як наспіла вже друга, що „досвідчений та хоробрий вояк, на прізвище Хмельницький, підняв на Україні повстання і має намір дати Польщі рванш“ *).

Так записує автентичні литовські вісті тогочасна німецька газета. Третя вість була вже зовсім недобра: „У двох боях польське військо було цілковито знищене“ *).

Вже в перших днях квітня грізні хвилі українського повстання тривожно вдарили по південно-східньому кордону Литви.

*) „Theatrum Europeum“, стор. 549. том VI.

Повстання на Україні.

Переможна козацька армія гуртувалася в Білій Церкві і чекала на дальші події. Зважуючи гетьман Богдан на майбутнє, щоби не дати литовському військові підтримати коронне, вислав на литовський кордон одного з ближчих своїх помішників полковника Петра Головацького *), з наказом підняти там повстання. На початку липня 1649 р. полковник Головацький захопив Стародуб і розіслав універсали по всіх прикордонних містах та селах.

Повстало все — шляхтич і селянин, ремісник, міщанин і похмурий полщук, — все добувало або робило собі зброю, нищило литовську залого, здобувало міста та замки. На Ніженщині енергійну військово-організаційну роботу переводив славний полковник Шумейко Прокіп.

У 20-х днях липня гетьман відізвав потрібного йому полковника Головацького на Волинь у допомогу полковникові Кривоносові Максимові **), і в той же час, згідно з наказом про концентрацію всіх збройних сил України під Білою Церквою, вирушив туди з Ніженським полком і полковник Шумейко.

На Сіверщину гетьман призначив полковника Небабу Мартина (з Коростишева), а помішником йому полковника Гладкого Максима.

На Полісся призначений був полковник Топига — „старинний козак“, що, резидуючи в с. Стефані (Брагинського повіту), враз розпустив свої загони по цілому Поліссю.

У серпні козацькі відділи обсадили всі прикордонні міста та села. На Сіверщині особливо відзначилися сотники: Гаркуша, Подобайло, Кривошапка; на Поліссю — полковник Соколовський і сотник Бруяка Іван.

Стан на литовському кордоні зробився грізний. Литву охопила тривога.

Литва на початку українського повстання. У той час, за хворобою старого Кишки, посаду Литовського гетьмана обняв

*) Полковник Головацький Петро — шляхтич із Волинського Полісся. Перед повстанням служив у драгунській хоругві, що стояла залогою в Кодацькій фортеці. В дальшому — це був один зі славних учасників Богданових походів. Полковник Охочекомонного полку, він крім того часто виконував відповідальні доручення военного та дипломатичного характеру. Представник радикальної течії старшинства. На нараді під Замостям заступав думку: „аби з тих країв не уступати, але війну цю своєю фортуною, як їй поведеться, а не трактатами кінчати“. Поліг у бою під Берестечком.

**) Полковник Кривоніс Максим, або ще інакше Перебийніс — голосний провідник українського повстання, згаданий навіть у піснях. Дійсне прізвище його не відоме. Прозваний так за свій горбатий ніс. З походження Шотляндець, по професії военний. Один німецький офіцер, що приймав участь у литовських походах, записує:

— „Генерал-майор Кривоніс, з походження Шотляндець, прозваний так козаками за свій горбатий ніс, є дуже рішучий і відважний салдат (ein resoluter und verwegener Soldat)“.

Докладніше про цю загадкову особу див. В. К. Липинський „Україна на переломі“, стор. 279, пр. 174; також Др. С. Томашівський: Львівська „Неділя“ 1911 р. № 39.

Януш князь Радзівілл. Він вирішив мобілізувати Литовську Армію. Однак з боку т. з. „польської партії“ зустрів рішучий спротив. Навіть зовнішня загроза не могла втихомирити всіх тих суспільно-політичних суперечностей, що панували в тогочасній Литві. Провідна в ті часи на Литві „польська партія“ складалася з польських колонізаторів, що напали на Литву по Люблинській Унії, та з дрібної спольщеної литовської шляхти, що була захоплена ідеалом Речі Посполитої, себто сваволею одного шляхетського стану.

Ця партія боялася Радзівілла й не довіряла йому.

— „Свербить, здається, комусь голова, і шапки князівської йому треба, а, власне, бритви, котра б потихеньку шляхту голила та в бояри її постригала“ —

як скаржився на кн. Радзівілла один із представників цієї польської партії *).

Справа полягала в тому, що кн. Януш Радзівілл, один із наймогутніших магнатів тогочасної Литви, стояв на чолі другої „магнатської партії“. Ця партія складалася не тільки з великих литовських магнатів, а до складу її входила також вся національна литовська шляхта, і, як то не дивно на перший погляд, по боці цієї партії лежали також симпатії цілого українського та білоруського населення Великого Князівства.

Членів цієї партії дратувала сваволя дрібної шляхти та постійне втручання через неї поляків до литовських справ; вони намагалися спротивитися польській інвазії й захистити державну відрубність Литви і тому:

— „обмерзивши собі рівність, до влади абсолютичної хилилися“ — як говорив один із членів цієї партії шляхтич Беневський *).

Симпатії православного населення Литви до Радзівілла пояснювалися ще й тим, що в ті часи загостреного релігійного почуття він ставився з абсолютною толерантністю до всіх визнань. Радзівілл, як і більша частина членів його партії, не був римо-католиком і по переконанню належав до кальвіністів. Більше того, одружений він був із православною, дочкою молдавського господаря Лупула (пізніше з її сестрою одружився гетьман Тиміш Хмельницький) і, шануючи свою дружину, дуже часто виявляв приязнь до православного духовенства. Власне, цього одного було вже досить, щоби притягти на себе ненависть Польщі, а додавши до цього сепаратистські мрії, можемо бачити, що „польська партія“ дійсно мала причини недовіряти Радзівіллові.

Під час боротьби цих двох партій повстання на Україні поширювалося й, нарешті, охопило цілий край. Окремі козацькі відділи перейшли литовський кордон. За кілька днів цілий Схід та Південь Литовського Князівства також палали у повстанню. Білоруські та польські повстанчі загони під проводом козаків почали продиратися

*) В. К. Липинський: „Україна на переломі“. Київ 1920, стор. 114.

далі вглиб Литви і поставили під загрозу економічний стан та добробут вже цілої шляхти, без різниці політичних чи релігійних переконань, а все це, разом із тим панічним збентеженням, що панувало в Польщі, охопило й Литву тривогою. Треба було щось робити, і нарешті Радзівіллові було доручено приступити до мобілізації Литовської армії.

У головних рисах це й були ті причини, що полекшували розвиток українського повстання з політичного боку і, яко наслідок цього, спричинилися до витворення тої стратегічної констеляції, що допомогла Вождеві України під час першої кампанії зробити блискучий марш на Польщу.

Однак й Радзівілл дуже добре розумів все складне міждержавне положення Литви. З одного боку—віковий, упертий натиск гордої, темної Московщини; з другого—уважні й заздрі наміри сильної Швеції, а все це разом із постійною та хворобливою підозрілістю Польщі змушувало його бути надто обережним і чуйним у своїх думках та поступуваннях. Як побачимо далі, це останнє й було тою головною причиною, що викликала подію, яка є темою нашої праці.

Литовська армія. На чолі литовських збройних сил стояв литовський гетьман, що підлягав безпосередньо тільки королеві. У цей час, як знаємо, цю посаду обіймав Януш князь Радзівілл. Посади дальших ерархічних ступенів Литовської армії, що відповідали українській генеральній старшині, обсаджували в той час такі особи:

Стражник Вел. Княз. Литов.	—	Мірський	(становисько відповідне до становиська наказного гетьмана)
Обозний	„	„	— Комаровський
Писар	„	„	— Волович
Хорунжий	„	„	— Пац.

З особою Радзівілла, цього відомого воєначальника, варто ознайомитися ближче. Це був розумний, енергійний, уже в ті часи вславлений воєк, один із найкращих полководців тогочасної Речі Посполитої. Основою всіх цих якостей, що, власне, різко відрізняло його від тогочасних польських воєначальників, було те, що він посідав найвищу на ті часи воєнну освіту, яку набув в школі славнозвісного Генріха князя Оранського. Це була та славна „Нідерляндська Військово-Фортифікаційна школа“, що випустила багато відомих та славних полководців *).

З князем Оранським Радзівілл приймав участь у війні проти Еспанців за незалежність Голляндських Штатів і мав ще одну нагоду ознайомитися з другою першокласною армією того часу.

Набуті знання та досвід Радзівілл уложив у воєнному творі: „Обовязки стражника“, чим придбав собі ще славу воєнного письменника.

*) Є відомості, що цю школу, після закінчення студій в університеті в Падуї, закінчив також і полковник Морозовський, оспіваний та оплаканий „козак Морозенко“.

менника. Все, що він бачив та чого навчився за кордоном, все це змушувало його поважніше задивлятися на організацію Литовської армії та вишукувати собі помішників серед досвідчених, бойових німецьких офіцерів, що їх він завербував собі в значному числі.

Постійно напружені відносини з Московщиною та Шведами змушували Литву завжди тримати напоготові невелику збройну силу, основу якої складали чужоземні частини. Таким чином литовське військо поділялося на чужоземне й посполіте. Перше існувало у відповідній кількості стало, на зразок регулярного, друге збиралося під час війни. Як перше, так і друге складалося з трьох родів зброї: піхоти, кавалерії й артилерії.

І. Чужоземне військо.

Основу його творили німецькі частини, закон-трактовані в Німеччині на відповідний час. Вони приходили в Литву готовими формаціями, зі своїми офіцерами, своєю зброєю та одягом. Це було прекрасне військо; воно було озброєне та виховане згідно з останнім словом тогочасної військової техніки та штуки. Та одночасно військо це було дуже дороге, й тому, щоб збільшити його чисельно, в самій Литві з солднерів різних націй: шведів, поляків, литовців і т. д. формувалися свої подібні частини. Вони були вимуштрувані, і навіть одягнені на німецький зразок. До цього чужоземного війська зараховувалися також окремі відділи славної на той час венгерської піхоти. Їхнє озброєння й виховання було, очевидно, слабшим за німецьке, але це в потрібній мірі доповнювалося природними бойовними властивостями цього народу.

Крім того в Литві стаціонували окремі піші відділи польського кварцяного війська, що були також зформовані на зразок чужоземний.

Піхота. Основу чужоземної піхоти складали німецькі піші полки або окремі батальйони й окремі компанії. Такий німецький піший полк нараховував 1.000—1.200 бойців; окремих батальйон—300; окрема компанія до 150. Це була чудова піхота. Вона мала досвід та сувору школу 30-тилітньої війни, бачила знамениту піхоту Густава Адольфа й переняла від неї початки тактики, а, голов-но, уміння застосовувати в польовій війні легку артилерію. З німецьких піших частин, що особливо відзначилися в боях на українському північному фронті, вкажемо на такі: *)

а) Німецький піший полк у команді полковника-лейтенанта Оттенгавзена (10). Старші офіцери цього полку: полковник-вахмайстер Гасперс; капітани: Путкамер, Віберг, Лявфрід.

*) В „Th. Eug.“, том VI, стор. 824, подається реєстр більшості частин Литовської армії, коли вони обсаджували Річеську фортецю. Це було після кри-завого бою під Лоевом, де Литовська армія понесла значні втрати. З цього реєстру видно, що, наприклад, полк полковника Оттенгавзена мав тоді лише 800 чол. В кінці книжки цей реєстр подається в оригіналі. Далі біля кожної частини стоять в скобках цифра, по якій цю частину треба шукати в оригіналі.

б) Окремі німецькі піші батальйони в команді капітанів: Тізенгавзена II-го (2) і Пшилковського (1).

в) Німецькі окремі піші компанії—майора Больта (34) і т. д.

З литовських піших полків зразку чужоземного відомий полк полковника-лейтенанта Абрамовіча (49); офіцери: полковник-вахмайстер Головчинський I-й; майори: Нольден, Сіттон, Тензі, Головчинський II-й. Другий піший полк Лукаша Ельського, маршалка Пинського повіту *).

З окремих литовських батальйонів—капітана Монгомері (36).

З венгерських піших частин—відділ капітана-лейтенанта Юшкевіча (14).

З польських піших частин при Литовській армії відомі—поруч-ників: Подлецького (29); Ловінецького (43), Канові (38).

Кавалерія. Чужоземна кавалерія поділялася на тяжку й лег-ку. Перша була виключно німецькою і складалася з райтарських полків або з окремих райтарських, а також пікінерних ескадронів. Легку кавалерію творили німецькі, або зформовані на їхній зразок литовські драгунські полки, або окремі ескадрони.

З цієї кавалерії на найбільшу увагу заслуговують тяжкі райтарські полки, часто досить сильного складу в 500—600 коней. У про-тилежність до тяжких посполітих гусарів (про них див. далі) із їхньою примитивною тактикою холодного удару, сила цієї кавалерії полягала в першому вогневому ударі (тактика шведської кавалерії Густава Адольфа), і комбінованого удару цих райтарських полків не витримували не тільки легкі кінні полки, але дуже часто навіть і піхота, як це відомо з боїв 30-тилітньої війни.

Для легких козацьких кінних полків, а навіть для української піхоти північного фронту, що, як побачимо далі, складалася виключно з місцевих повстанців, ці райтарські полки були дуже небезпечним противником.

Драгунські полки відзначалися, як відомо, тим, що з успіхом могли битися також у пішому строю і, як побачимо далі, дуже ча-сто вживалися для цього.

З німецьких райтарських полків надто відзначився на українському фронті полк полковника Райнгольда Тізенгавзена (11); старші офіцери полку: полковник-вахмайстер Гротузіус; полк.-лейтенанти: Гандсгоф, Гротгавзен II-й; лейтенант Вісгїрдус і т. д. **).

З окремих райтарських ескадронів — майора Шварцгофа (18); з пікінерних — ескадрон у команді N. N. (28).

З німецьких драгунських полків відомі: полковника Донавая (з походження шотландець) (8); полковника Роппа (7); полковника Жаспера (17).

З окремих драгунських ескадронів: Віхмана (10); Майна (16); Ельснера (25); Райца (24).

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 465, пр. 1.

**) Після бою під Лоевом полк мав 480 коней.

З литовських драгунських полків: стольника Гонсевського (26) * і ще один полк у команді Н. Н. (39).

Артилерія — була майже виключно німецька і також складалася з двох родів: тяжкої та легкої. Тяжка артилерія була поділена на батареї; окремі гармати легкої артилерії приділювалися безпосередньо до піших компаній.

Загальна сила цього чужоземного війська була невелика. Це залежало, поперше, від потреби, а головно — від фінансового стану Литви або окремих магнатів. Одначе, приймаючи до уваги силу досвідчених чужоземних офіцерів, серед яких було досить воєнних інженерів (з роботою їх будемо мати нагоду ознайомитися в дальшому), можемо бачити, що основу Литовської армії творила першорядна сила.

II. **Посполіте** власне, нічим не різнилося від тогочасного польського і в порівнянні до чужоземного перебувало ще в стадії старовинної примитивності.

Основу цього війська творила не піхота, а кавалерія. Збиралося це військо, за винятком окремих надворних хоругв різних магнатів, лише під час війни. Посполіта кавалерія поділялася на:

1. Гусарські хоругви
2. Панцерні
3. Козацькі " (полки)
4. Татарські сотні.

Гусари — це була тяжка кавалерія, всі останні — легка. Гусарські та панцерні хоругви мали подібну організацію, відрізнялися лише зі значности своїх панів (з них лише і склалися хоругви) та багатством озброєння. Гусарські хоругви творила багата шляхта, і оскільки така хоругва складалася з васальної шляхти якогось магната, вона мала назву: „надворної“. Це була найбільша гордість магната. Ця кавалерія подібна була до старовинних французьких кірасирів.

Хоругву складали 150 — 200 чол., але правдивими гусарами були лише 30 — 40 великих панів, що звалися „товаришами“. Вони творили в бойовому строю перший ряд хоругви. Другий, третій і т. д. ряди хоругви заповнювали т. з. „пахолки“ — васали цих великих панів, себто менш заможна шляхта. За хоругвою бігла сила озброєної челяді всіх цих панів і також брала участь у бою, але до складу хоругви, очевидно, не належала.

Гусари цих хоругв носили тяжкий шолом та лати: грудні, ножні, ручні; за плечима мали тигрову або леопардову шкуру. Їхні коні так само були заковані в броню.

*) Після бою під Лоевом полк мав 400 коней.

**) Загальний огляд по Gen. Fürst Golitzin: „Allgemeine Kriegsgeschichte“, Petersburg.

Озброєні були палашами, шаблями, кінськими, довгими списами.

Все це треба розуміти, як озброєння одного бойця, чому, збитий з коня, один з таких гусарів не міг навіть ходити під вагою своєї зброї. Вся ця зброя була багато оздоблена золотом та дорогоцінним камінням.

Пахолки гусарських хоругв замість лат носили панцері, в іншому їхнє озброєння було подібне до товаришів.

Панцерні хоругви складала друга, вже не так заможна шляхта: товариші цієї хоругви замість лат носили панцері, а замість шоломів — місюрки. Вони не мали списів і вважалися кавалерією легкою. Панцерні пахолки, залежно від фінансового стану своїх патронів, носили замість панцерів кунтуші, але на спині мали орлині крила.

Тактика цієї „рицарської кавалерії“ в порівнянні до тогочасної чужоземної була надто примітивна. Одначе, в умовах тогочасної української народньої боротьби, ця кавалерія була правдивим жахом, бо раптового удару гусарської маси, підтриманої панцерниками, не витримували легкі козацькі полки. Пізніше козаки навчилися боротися з тим лихом „сучасности“ і вважали за краще зустріти атаку гусарів у пішому строю, одначе ця метода, зглядно затрачення часу в перебігові бою, часто ставала фатальною для них.

З гусарських хоругв, що надто відзначилися в бою під Лоевом наведемо:

- а) Надворна гусарська хоругва Януша кн. Радзівілла — в команді рйтмайстра *) Коморовського (13),
- б) Надворна гусарська хоругва Богуслава кн. Радзівілла — в команді рйтмайстра Францевіча (19),
- в) Гусарська хоругва воеводи Смоленського — в команді рйтмайстра Неверовського (20),
- г) Гусарська хоругва воеводи Стецькевіча — в команді рйтмайстра Н. Н. (9).

Панцерних хоругв було, очевидно, значно більше, з них наведемо лише:

- а) Стольника Гонсевського (3),
- б) Рйтмайстра Павловського (5),
- в) також ті, що значаться в реєстрі під цифрами 21, 23, 40, 48.

Третій рід посполітої кавалерії складали т. з. „козацькі“ хоругви, що часто зводилися в окремі „козацькі полки“ **) Склалися

*) За німецькими джерелами полковник Коморовський.

**) З'явилися на Литві ці козацькі частини під час литовсько-московських воєн; формував їх відомий на ті часи авантюрист Лісовський, через що частини й звалися „лісовчиками“. Пізніше приймали діяльну участь у 30-тилітній війні на боці імперських військ.

У німецькій газеті „Theatrum Europeum“, в томі II (рік 1629—1633) багато сторінок присвячено цим козакам, що так голосно зганьбили слово „козак“. У той час на Заході не розрізняли козаків, і всі діла цих „лісовчиків“ записалися, очевидно, на конто українських козаків.

вони з польських та литовських пройдисвітів, також з дворових розбишак того чи іншого магната. З таких козацьких хоругв відомі: Ходоркевіча (6), Мелешка (22), Есьмана (42), Курпського (4) і т. д. Окремо стояли іррегулярні татарські сотні — добре військо малої розвідної війни. Ці татари, що вже давно осіли на Литві, чесно та старанно — по-татарському — служили Великому Князівству. З таких сотень відомі: Довгяли (27), Романовського (31), Карашевіча (33), Смольського (32) і т. д.

Найгірше на Литві стояла справа з посполитою піхотою, яку виставляли окремі пани зі своїх дворових людей; організаційна та бойова вартість таких частин була незначна.

Загальна сила Литовського війська була невелика, і в роках тогочасної українсько-польської війни рідко перевищувала 30 тисяч бойців, однак, зважаючи на те, що кожен пан вів за собою на війну відповідну кількість „лужної челяді“, загальна сила такого війська у поході разів 3—4 перевищувала число дійсних бойців. При потребі ця „лужна челядь“, що безперечно була краще озброєна, ніж місцеві українські повстанці, брала також участь у бою й у такому разі збільшувала піхоту.

Українська північна збройна сила.

Вся збройна сила України, всі її потуги були звернені на Захід, проти польського коронного війська, де логічно гетьман Богдан шукав рішень, а це й було причиною того, чому Україна не була в стані виділити на литовський кордон ні потрібної сили, ні зброї. Це останнє завчасно створювало на цьому фронті умови до боротьби, що не відповідали дійсному станові речей. Не треба також забувати, що уклад життя мешканців північної України не мав нічого спільного з войовничим життям козацької України і що тут на Півночі не було ні причин, ні умов, що могли би витворити той бойовий елемент, якому можна було б доручити прикриття zagrożеного напрямку. Намагаючись прикритися з Півночі, гетьман Богдан змушений був обмежитися тим, що надіслав на литовський кордон окремі, невеликі козацькі відділи в команді завязятих старшин і їм доручив організацію північної збройної сили. Сила такого козацького відділу складалася зі 100—200 старих козаків, а до них, в залежності від завязяття того чи іншого району, горнувся „охочий люд“, а все разом — складало загін, загальна сила якого часто сягала до 1,000 людей. Озброєні були фактично лише козацькі відділи. Це були переважно кінні частини; піхоту складали повстанці. Зброя козака складалася з мушкета, шаблі, пістоля, інколи списа, але біля сідла завжди була приточена лопата. Зброєю повстанців складали, головним чином, коси, вила, сокири та дуже часто лише рогатина, з якою поліщуки ходили на ведмедів. Зрозуміло, що за винятком

кількох гармат, здобутих випадково в одному з замків, козацькі загони не посідали жадної артилерії.

На Сіверщині, як знаємо, організував та розпускав загони полковник Небаба. На Поліссю — полковник Топига.

Це була та українська збройна сила, що їй судилося зустрінути добре озброєну та організовану Литовську армію.

Початок воєнних подій на литовському кордоні.

Закінчивши мобілізацію, Литовська армія в серпні року 1648 почала збижатися до українського кордону*) й одною частиною в команді рйтмайстра Сосновського розквартирувалася в м. Слуцьку. Перенявши про це вістку, український загін у команді полковника Соколовського продерся лісами та багнами й несподівано заатакував Слуцьк. Венгерська піхота встигла вскочити на вали й уперто боронила місто. Закипів жорстокий бій, але Литовцям пощастило — цілком несподівано до них підійшла допомога — кілька драгунських хоругв у команді рйтмайстра Смольського, що й ударили на козаків із запілля. У цьому бою був забитий полковник Соколовський; рештки українського загону хутко відійшли.

Стривожений цим нападом, хутко підійшов до Слуцька й Радзівіл із Литовською армією, однак, всі свої бойові акції обмежив на тому, що попроганяв окремі повстанчі відділи, що вже надто глибоко продерлися на Литву, та жорстоко покарав своїх підданців, що приєдналися до повстання. Але, на загал, він залишився пасивним і чекав на події. Мали вони бути дуже цікавими й багато йому обіцяли. Справа стояла так, що в литовському соймі шляхта звалювала вину за українське повстання на Польщу і рішуче відмовляла їй у допомозі — більш того, навіть вимагала від корони відшкодування за козацькі наїзди. Позатим загальний стан у Речі Посполитій був надто складний. У Польщі не було короля, панувала анархія, українське військо рушило на Волинь, невідомі були становище та наміри Москви; взагалі, було неясно, як оформляться дальші події, а все це оживлювало у Радзівілла та його партії радісну надію на кінець Польсько-Литовської Речі Посполитої.

У всякому разі з місця Радзівіл не рушив, а у Варшаву доніс, що: „на Москву має око“ — чим зовсім не потішив поляків.

Бракує певних джерел, проте історики твердять, що вже в ті часи між гетьманом Богданом і кн. Радзівіллом, безумовно, мусіло існувати порозуміння, і його московський посол Унковський у доне-

*) Про силу Литовської армії, що стояла в команді кн. Радзівілла, а т. ч. без частин Паца, Воловіча, Сангушки, що оперували на фронті Смоленськ—Могилів, як також без частин Богуслава кн. Радзівілла, що перебував при коронному війську, є відомості з листа одного німця, який у липні р. 1648 писав до якогось голяндця у Псков про події в Литві: „Въ Литвѣ и посямѣсть людей много понаганяли и деньги давали полные. Князь Радзивиллъ ѣдетъ изъ Литви и съ нимъ 12,000 или 15,000, много къ нимъ прибѣгають“. Акты Ю. З. Р. Том III, 1648, в июль. Цей німець добре був поінформований про стан Литовської армії, бо, безперечно, мав знайомих німців з армії.

сенню до царя формулював так: „что гетманъ не дозволить войску запорожскому та Криму земли литовскіе воевати, а войско литовское ляхомъ не буде помогати“ *).

Зрештою, як би не було, дипломатичним шляхом, чи погрозою повстання у литовських кордонах, одначе гетьманові Богданові пощастило в період першої кампанії затримати Литовців у кордонах Князівства і тим завершити блискучий похід майже під саму Варшаву.

Коли польське військо кинулося тікати з-під Пиляви на Польщу, Радзівілл вирішив відтягнути від українського кордону і свою армію, дійшов до польсько-литовського кордону й розложився на верхівях р. Німану.

Під цей, власне, час у Польщі готувалися до вибору нового короля. Мала відбутися подія, що наразі цікавила Радзівілла більш над усе, і тому, залишивши своїм заступником стражника Мірського, він також поїхав до Варшави.

В кінці жовтня стражник Мірський отримав вістку, що козацький відділ захопив м. Пинське. Мірський зараз же вирушив на нього.

Литовську армію зустрів полковник Гладкий Максим, але на початку бою був забитий. Козаки відійшли й замкнулися у місті. Стражник Мірський наказав міщанам видати козаків, але вони відповіли:

„волимо сами погибати, ніж видавати тих, котрі віру нашу боронять“ **).

Литовці розпочали штурм, що й закінчився захопленням міста, та „щоб дати перший приклад, все, що тільки жило, було вирізане, а місто пущене з димом“ ***).

Стан на литовському кордоні по закінченню першої кампанії.

Дня 17. XI. на короля польського вибрали Яна Казіміра. Стан Польщі зясувався. Українське військо поверталось на Україну. Кандидат Радзівілла, семигородський князь Ракоцій, на елекційних виборах був оголошений „ворогом Речі Посполітої“. Радзівілл побачив, що його думки та надії наразі завели, і поспішив якомога скорше зникнути з Варшави. Він добре знав, що новий король не забуде йому кандидатури Ракоція, а додавши до цього загальне незадоволення ним як у Польщі, так і в Литві, а той просто обвинувачення в зраді Речі Посполітій, — все це разом ставило його в положення надто ризиковане й змушувало добре замислитися над питанням щодо врятування своєї репутації.

*) Дж. „Z Dz. Ukr.“, стор. 415.

**) Historja panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, 1840. Poznań, стор. 70.

***) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 549.

В 1655 р. таку саму різанину у Пинському вчинили Московські війська під проводом кн. Волконського.

В армії Радзівілла зустріли несподіваним подарунком: на місці бутівничого Пинського жевріло вугілля. Для початку це було незле, і він поспішив порадувати цією новиною короля. Це останнього таки дійсно й утішило — „Geschrei war mit Pinsko sich verlaufen“ *), як про цю кореспонденцію пише „Th. Eur.“.

З поверненням Радзівілла до армії положення на литовському кордоні враз і різко міняється. Він поставив собі метою заслужити довіря Польщі й Короля.

Нелюдські крики, божевільний гвалт, голосіння понеслися з Литви в Україну.

Жорстоко — „огнем та мечем“ **) — пройшов Радзівілл по кордону, щедро обливши його українською кровю. Шлях його руху означали палі, на яких було посаджено українських бойців.

Було це в середині грудня. Литовська армія трьома колонами йшла до Дніпра, в напрямі через Турів на Мозир.

Під цей час гетьман Богдан повертався з переможною армією на Україну і в дорозі уважно прислухався до перебігу подій на литовському кордоні.

Довідавшись, що Радзівілл прямує на Мозир, гетьман наказав полковникові Михненкові з невеликим козацьким відділом хутко йти на допомогу мозирському гарнізону.

Литовська армія підійшла до Мозиря. Це славне місто не хотіло просити „пардону“. Почалася облога й нарешті штурм. З одного боку Радзівілл особисто вів частини в атаку. Німецькі райтарі, бачачи, як обложені нищать німецьку піхоту, позлазили з коней, і всі разом пішли до штурму.

На цьому боці особливо відзначився німецький полковник-лейтенант Ганскау, — він перший ускочив на вал. З другого боку штурм вів полковник Тізенгавкен із райтарами та німецькою піхотою; допомагав йому полковник Павловський із драгунами.

Нарешті литовці вдерлися до міста й почали рубати та різати все, що ще жило, при чому найбільшою жорстокістю відзначилися німці — вони мучили та знущалися над жінками та дітьми ***).

Тяжко пораненого полковника Михненка ****) стято, голову його вбили на палю і всадили на замкову башту. Між іншим, під час штурму якийсь козацький старшина вискочив з міста на коні, його переняв німецький салдат, козак ухопив його на сідло і з ним утік *****).

Литовцям дісталася велика здобич — „два дні грабували Мозир на Радзівілла, а що не міг він забрати, то нам бідним залишив“ — скаржився в імені жовнірів якийсь Машкевіч. Тут знову відзначи-

*) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 549 — „голосіння, яке зчинилося у Пинському“.

**) Ibidem, стор. 811.

***) „Mozyr wzięto, siekać i pałac domy. a najbardziej niemcy, którzy nie tylko samym kozakom, ale niewiastom i dzieciom ich nie przepuszczali“. Dyaryusz Maszkiewiczza — „Z Dz. Ukr.“, стор. 417 пр. 3. Також Historia panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, стор. 417.

****) „który po żołniersku bronił się“. Н. Р. J. К., стор. 417.

лися німці — „denn man ihnen die Stadt zu plundren frey überlassen“ *).

Мозир зграбували, зруйнували й нарешті спалили. Литовська армія рушила далі на м. Бобруйськ, що його вже від кількох тижнів блокував литовський писар Воловіч. Місто Бобруйськ захопили українські повстанці 28 грудня, розбивши литовського хорунжого Паца **).

Комендантом Бобруйська був славний полковник Піддубський.

Дня 21.ІІ. 1649 р. міщани побачили під стінами Литовську армію, злякалися, відчинили брами й вислали духовенство, жінок та дітей благати милости. Козаки ретировалися до замку, де й вирішили загинути. Одні забивали себе ножами, другі стрілялися, треті підпалювали башти, зрештою робили все, щоб тільки загинути. Полковник Піддубський не міг витримати спеки палаючої башти й вирішив зробити останній випад. Бій був нерівний — на нього наскочила сила литовців — збили, звязали і, нарешті, вбили на палю. Шість годин жив полковник Піддубський, але, треба думати, сумно стало славному козакові так довго сидіти на палі й попросив він Радзівілла — „man möchte ihm zu gefallen mit der Glocken in der Reussischen Kirchen leuten lassen — welches man ihme verwilliget“ *** — епічно записує німець.

Разом із полковником ****) вбили на палі ще 8 невідомих нам козаків, 40 відрубали голови й насадили на палі, 270 відрубали праву руку й пустили на Україну, щоб — „показали братам“ *****).

Московський дяк Кунаков, повідомляючи царя про захоплення Бобруйська, писав:

— „и такую невинную кровь пролилъ (Радзівілл) безъума, для своей корысти“ *****).

З-під Бобруйська Радзівілл рушив на Річицю. Міщани злякалися, прогнали козаків і вислали послів. Лишалися ще Могилів та Гомель.

У Могилеві оперував сотник Кривошапка і постійно тримав в облозі Мінськ.

— „Въ Минскѣ жолнеры и мѣщане въ осадѣ отъ Черкасъ“ — доносить дня 15.І. 1649 ст. ст. той же дяк Кунаков *****)

— „и ужасъ у нихъ отъ Черкасъ большая“.

*) „бо ім полишили місто на вільний грабунок“. „Th. Eur.“, VI, стор. 811.

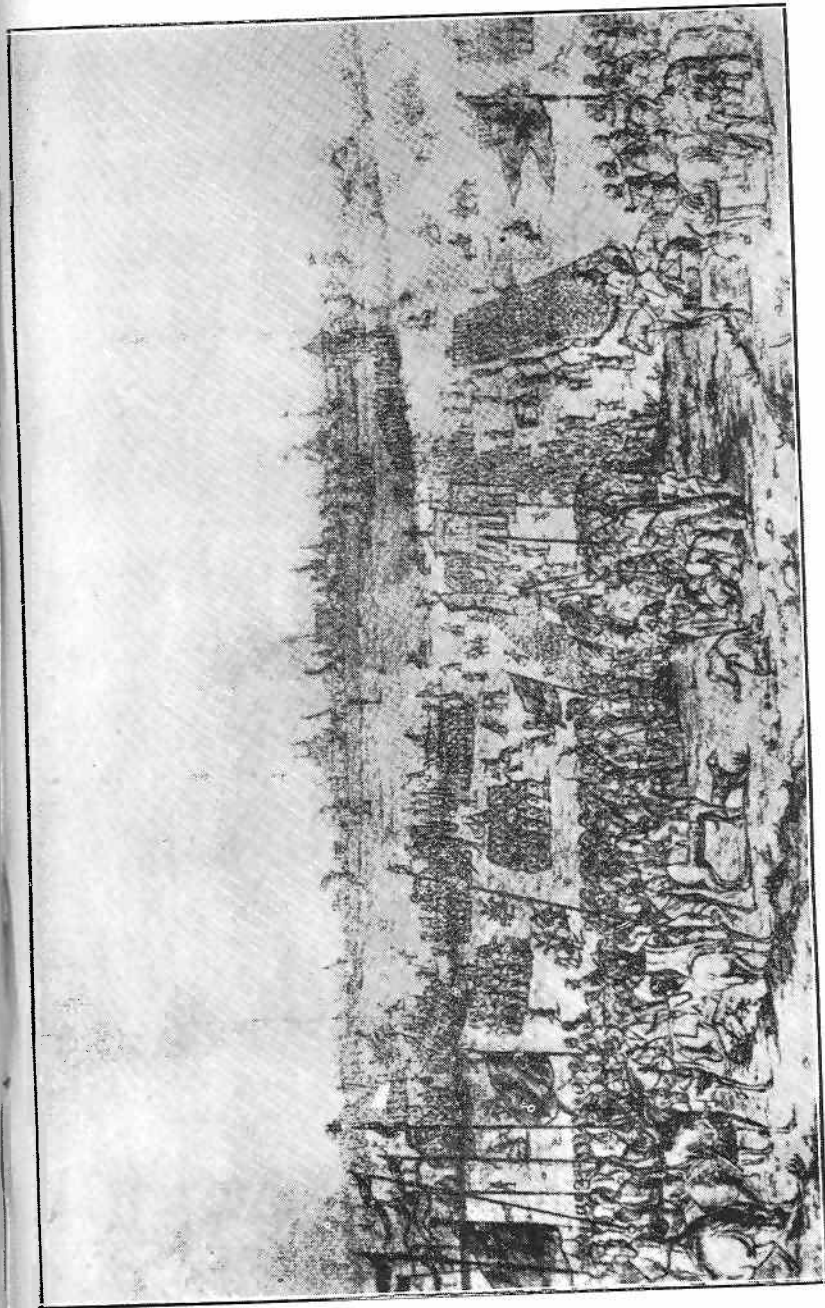
***) „Хорунжаго литовскаго Паца послали въ Бобруйскъ для збереженія отъ черкаскія войны и Черкасъ де тѣхъ людей у Бобруйска побили и розогнали до Рожества Христова за недѣлю по рускому числу“. А. Ю. З. Р., т. III, 1649. Генваря 9.

****) „аби був такий ласкавий і дозволив би задзвонити у дзвони по церквах — у чому було йому відмовлено“. „Th. Eur.“, стор. 812.

*****) Вищезгаданий Машкевіч у своєму дневнику м. і. пише: „а коли б його було вбито на палю вліті, то міг би жити ще три дні, так кат виглядав добре“. „Dz. Ukr.“, стор. 417.

*****) „Th. Eur.“, стор. 812.

*****) Акты Ю. З. Р., т. III, 1649, Генварь.

Капітуляція м. Бобруйського дня 21 лютого 1649 року.

На малюнок видно саме місто Бобруйське, оточене острогом; з воріт виходять мешканці, на чолі їх духовенство з хоругвами. Воно схилється перед литовським гетьманом Радзівіллом, прохаючи милости. По полю видно литовські війська; зліва вкупі артилерійські позиції. Приблизно посередині острогу, праворуч від великої двобанної церкви, на полі видно палю, на ній коняє в муках командант міста Бобруйського — славний полковник Піддубський.

Ця світлина представляє знімок з копії загубленого малюнку голяндського маляра Абрагама ван Вестерфельда, що супроводив Радзівілла в його походах на Україну. Джерело: „Труды XIII-го Археологического съезда въ Екатеринославѣ 1905 года“ — том II, стор. 421.

Гомель та всі інші міста на Південь тримав молодий сотник, в дальшому відомий полковник, Подобайло.

Вістка про такі славні перемоги Радзівілла дійшла до гетьмана Богдана в час його перебування в Переяславі. Це дуже обурило як гетьмана, так і його оточення. Старий, сивий черкаський полковник Федір Вишняк-Якубовський зірвався з місця й хотів ударити перначем литовського посла за те, що той намагався затерти „Nowiny z Litwy“ *).

Гетьман вирішив надіслати допомогу на Північ у команді полковника Микулича та його вірного дорадника сотника Горностая, званого київського шляхтича. Крім того дня 19.ІІ. 1649 р. написав Радзівіллові листа:

— „...дійшли до нас чутки, що людей невинних, христ'ян віри нашої на палі вбивали та мордували. Мали би і ми кого на паль вбити, маючи в руках наших до 4,000 як сенаторів, так і шляхти, одначе відаємо, що на тих невинних за винного не помстимося, так тому і тих 4,000 чол. випустити наказали, і ні один, що до наших рук дістався, не є страчений“...

Лист цей застав Радзівілла ще під Бобруйськом, і він поспішився з відповіддю. У листі до гетьмана він виправдував своє поступування тим, що карав лише тих бунтівників, що їх видавали самі міщани, запевняв гетьмана у доброзичливості до козаків і нарешті бажав успіху в мирових пертрактаціях. Але разом із цим листом Радзівілл доніс також і королеві про свої перемоги, за що отримав знову подяку **).

Литовська армія мала вже розпочати військові операції на українському терені, але під цей час було підписане завіщення зброї.

Такий хуткий зворот справи дуже вразив Радзівілла. У нього не було більше нагоди виправити минулі помилки й остаточно повернути довіря короля. Спочатку він навіть не звернув уваги на мировий трактат, але хутко отримав категоричний наказ короля припинити всі військові операції. Литовська армія була відтягнена на зимові квартири й розложена в Рогачеві, Жагалю та головною квартирою в Річиці.

Дня 4 березня у Слуцьку Радзівілл із великою помпою зустрів українське посольство на чолі з полковником Нестеренком.

Дяк Кунаков, повідомляючи про це посольство у Москву, писав:

*) Литовським послом був ксьондз-кармеліт. М. і. під час цього інциденту ксьондз щось сказав полк. Вишнякові, на що цей відповів:

— „Ходи йно, попе, на двір! навчу я тебе полковників запорозьких шанувати“...

В. К. Липинський: „Україна на переломі“, стор. 116.

**) „писалъ къ королю Янушъ Радзивилль, что онъ съ войскомъ ходилъ подо многіе замки і на паля повзбіялъ, в Боруйскѣ 5,000 человекъ“. А. Ю. З. Р. 24 февраля 1649.

— „и виговаривали ему (Радзівілові—українські послы), что онъ дѣлаеть къ большому разлитію крови христіанъ, товариство ихъ побиваеть и на паля взбиваеть на посмѣхъ и безъ всякія причины, и что изъ Слуцка пошелъ въ Любечъ и тѣхъ пословъ взялъ съ собою и воздалъ имъ честь великую и подарки давалъ“ *).

Після всіх цих святкувань Радзівілл знову залишив своїм заступником стражника Мірського, а сам подався у свій маєток Яшунь, де на довший час і захворів...

Була це хвороба характеру політичного, і причини її полягали у тій великій дипломатичній грі, що її розпочав гетьман Богдан при дворі семигородського князя Ракоція. Як це побачимо далі, гетьман мав на думці детронувати короля Казіміра, а на його місце посадити Ракоція, тобто здійснити давню мрію Радзівілла.

Таким чином на українсько-литовському кордоні офіційно почався стан завішення зброї, проте озвірення з обох боків було так розпалене, що, зрозуміло, не могло так скоро заспокоїтися. Окремі сутички тривали далі. Дня 3.IV. полковник Небаба знову захопив Гомель; далі на Півночі повстанці вдерлися до Могилева і знову почали продиратися до Минська.

Ці самостійні операції, переважно білоруських повстанців, дуже розгнівали гетьмана, бо не в інтересах України було загострювати відносини з Литвою, і тому:

„всім взагалі і кожному зокрема, кому про те відати належало“ —

було рішуче наказано припинити самостійні виступи повстанців. Пrawdopodobно, за це й був відізваний до Чигирина полковник Небаба.

На Україні, а зокрема на її півночі розпочалася енергійна воєнно-організаційна робота: окреслювалися та формувалися нові полки, призначалися полковники, старшина, творилася нова збройна сила України.

Сверщина була поділена на три полки:

1. Чернігівський, 2. Стародубський, 3. Ніженський.

На Поліссю стало теж три полки:

1. Брагинський, 2. Чорнобильський, 3. Овруцький.

Так складалося воєнно-політичне положення на українсько-литовському кордоні з початком завішення зброї.

*) Акты Ю. З. Р. № 243.

Стан завішення зброї.

Україна (її політика).

Перша кампанія 1648 року не вирішила складних політичних відносин України з Польщею. Одні не могли примиритися з думкою, що мають втратити багатий край із маєтками, розкошами, з ситим, безжурним життям; другі — прагнули за всяку ціну оборонити добуту славними ділами, так довго жадану волю. Ці бажання були остільки протилежні, що, виключаючись взаємно, зрозуміло, не могли привести до жадного компромісу. Все це прекрасно розуміли з обох боків, і як ті, так і другі гарячково готувалися до нової кампанії. Все промовляло за те, що вона має бути упертою і, зрештою, мусить привести до якогось остаточного рішення.

— „Хай стіна об стіну удариться, одна завалиться, а друга зостанеться“ —

сказав гетьман Богдан послові Речі Посполитої.

Отже, Україна змушена була знову готуватися до боротьби проти одної із наймогутніших держав того часу — Польщі і, зрозуміло, що в цей бік вона мусила звернути й напружити всі свої сили.

Але на Півночі лежала ще могутня Литва, до певної міри самостійна частина Речі Посполитої — і від того становища, що його вона мала зайняти у цій недалекій боротьбі, залежали її висліди — доля та майбутність Українського Народу.

Боротися на два фронти Україна не була в стані. Для одинокої, повсталой з руїн, молодой Козацької Держави — бракувало як сил, так і засобів.

Це останнє й було тою головною думкою, що в той час особливо турбувала великого гетьмана.

Здавалося, найпевнішим засобом стримати Литву у своїх кордонах і забезпечити собі оперативну чинність на Заході, була би можливість втягти в цю боротьбу Московщину, що все мала старі й дуже заплутані порахунки з Литвою. Крім того гадалося, що основні гасла „братнього“ народу, який прагнув до визволення, мали бути особливо близькими „єдиновірній“ Москві.

У цей бік і звернула спочатку головну увагу тогочасна українська дипломатія. Проте, захоплена своїм внутрішнім безладдям, Москва обережно ставилася до українських намовлень і не хотіла відверто втягуватися до цієї ризикованої та трудної боротьби і, головне, в той час, коли в Польщі стояла опінія цілого світу.

Однак Москва також не вважала для себе потрібним цілковито відмовитися від участі в майбутніх подіях і спочатку навіть радо згодилася — „мати на Литву око“. В наслідок дальших таємних українсько-московських пертракцій виявилось, що абсолютно певним треба рахувати на допомогу Московщини: „defensivo bello“ *).

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1, 2.

— „Moskwa—доносив у червні 1649 р. Смярковський королеві— z którą zawarta została skryta liga, stanąć mają, nie dopuszczając mu (литовському війську) wchodzić za Dniepr, a Chmielnicki nie oglądając się na wojsko litewskie, ze wszystką potęgą ma iść na wojsko polskie“ *).

Для України ця, навіть обмежено дефензивна допомога Москви мала велике значіння. Східня частина українського північного кордону, а т. ч. ціле задніпрянське запілля було забезпечене, Московщина гварантувала, що не допустить туди литовців. Одначе литовці мали ще багато інших можливостей допомогти коронному війську, і ця „таємна ліга“ з Москвою не гварантувала цілковито України.

Це останнє привело тогочасних українських дипломатів до думки, особливо енергійну дипломатичну акцію розпочати безпосередньо в бік Литви. Об'єктом її був Радзівілл, а вирішитися мала вона далеко за кордонами Литви—при дворі семигородського князя Ракочія.

Як знаємо, на Литві була сильна партія на чолі з Радзівіллом, що вже давно мріяла про незалежне Князівство Литовське. На елекційних виборах минулого року Радзівілл підтримував кандидатуру князя Ракочія, свого особистого приятеля, і також як і він кальвініста, бо вірив, що з хвилею, коли ки. Ракочій перебере корону, політичний зв'язок Литви з Польщею прийме зовсім інший характер. Ракочій старанно й уперто добивався польської корони, але його дисидентизм ніяк не гармоніював із войовничим клерикалізмом Польщі, і за це, як знаємо, на елекційних виборах він був оголошений „ворогом Речі Посполитої“.

Ненавість нового короля та цілої клерикальної Польщі впала на голову Радзівілла, і його положення в усіх відношеннях дуже захиталося.

Нове політичне напруження, загроза нової війни, таємниче поводження Москви— все це знову відродило в Радзівілла його давні мрії.

Тим більше, що він надто добре знав Польщу й тогочасну суспільну та воєнну вартість її, і він просто не бачив причин, чому й у цьому році не можуть повторитися тогорічні катастрофальні події.

Все це й мала на думці використати українська дипломатія, поставивши собі метою зєднати знову Ракочія з Радзівіллом, переконавши обох у можливості нового й цілковитого розгрому Польщі.

Князеві Ракочієві було обіцяно, що в разі його активного виступу мається на думці детронувати короля Казіміра й віддати йому польську корону.

Ракочій на це охоче погодився, і посол України Лозинський, як це видно з листа Мясковського **), повіз гетьманові Богданові наприкінці квітня р. 1649 — „присягу Ракочія на братерство“.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1, 2.

**) Ibidem стор. 421 пр. 7.

Згаданий вище Смярковський повідомляв короля:

„Лігу з Москвою та Ракочієм Хмельницький зробив. З Москвою defensivo bello проти нас, а з Венграми offensivo. Москва має його боронити від Литви“ *).

Ця „офензивна ліга“ полягала в тому, що від Ракочія вимагалося, щоби з хвилею, як вирушить Українська армія в похід, він також мав вирушити з 7,000 відділом до Мукачева.

Про цю „лігу“ знав також і Радзівілл, бо, не зважаючи на те, що Ракочій і був „ворогом Речі Посполитої“, але його послі весь час перебували при семигородському дворі.

У свою чергу:

„посли семигородські запевняли Хмельницького, що Литва та всі дисиденти сприяють козакам, а Радзівілл є готовий на перший заклик рушити на Польщу й князя Ракочія на трон провадити“ **).

Щоби замкнути це коло дипломатичної гри, наведемо напоследку уривок із листа, що його згідно з московськими джерелами писав Радзівілл до гетьмана Богдана наприкінці травня 1649 року:

— „що він (Радзівілл) з ними, козаками, битися не хоче, так, як і його батько з ними не бився, а стоїть він упоготівлі для того, щоби козаки міст та повітів литовських не воювали“ **).

У загальних рисах так виглядала ця складна політична будова, що на думку тогочасних українських політиків мала прикрити Україну з Півночі й забезпечити їй оперативну чинність на Заході.

Стратегічне положення України.

Завішення зброї кінчалось дня 22.V. 1649 р.— війна була неминучою. Відповідно до політичної ситуації, мало, очевидно, виглядати й стратегічне угруповання збройних сил України. Рішення шукалося на Заході, й у цей бік і малось на увазі звернути всю збройну силу.

На початку травня гетьман Богдан дав наказ про концентрацію всієї Української армії під Білою-Церквою. Згідно з цим наказом вже з 12.V. почали підтягуватися окремі полки.

Спираючись на московську гварантію і в абсолютній певності щодо її дотримання, гетьман наказав усім трьом сіверським полкам: Чернігівському, Стродубському та Ніженському — вирушити в похід.

Східня частина українського північного кордону вважалася цілковито забезпеченою, і лише „для порядку“ по окремих містах були залишені „городові сотні“. Полонені під Збаражем козаки зізнавали:

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 424 пр. 2.

**) Ibidem стор. 423.

„на закладах в Україні нікого із здібних до війни не лишилося, тільки сотні городові для порядку“ *).

„У трьох воевідствах—записує Котлубай**)—з цього та другого боку Дніпра залишилися тільки старі, каліки, жінки та діти“.—

Щодо поліської частини українського північного кордону такої певності в гетьмана Богдана не було. Радзівіллові обіцянки піддав він сумніву, і з цих причин трьом поліським полкам: Брагинському, Чорнобильському та Овруцькому наказано було залишатися на місцях.

Правдоподібно, тому, що сили цих полків по своїй бойовій вартості були значно слабші, ніж у полках південних, гетьман, крім того, вирішив підсилити Полісся частиною Канівського полку.

На командувача збройними силами Півночі (з булавою, але без титулу) був призначений знаний полковник Голота Ілля.

Радзівілл, повідомляючи про це призначення короля, писав:

— „Eljasz Hołota od Chmielnickiego, który mu chorągiew, buławę i bęben dał, do Litwy wyprawiony... mając z sobą pułku kaniowskiego pod 3,000 kozaków, służyły wszystko, okrom chłopstwa naszego, które się wszędzie do nich kupiło“... ***)

Цих розпоряджень на Півночі, на східній та західній частинах, гетьман уважав за досить і всю свою увагу звернув на організацію та підготовку згурпованої під Білою-Церквою головної Козацької армії.

Польща. Як і Україна, Польща також шукала собі спільників та допомоги по цілому світові. Було вислано послів до Франції, Еспанії, Риму, Відня, до принца Оранського, графа Моріца з Нассава (другого знаменитого воюючого того часу) і т. д. і т. д.

Находили німецькі полки з Бранденбургу, Саксонії, зіжджалися знані військові фахівці та офіцери з цілого світу. Весь час роздавалися нові патенти на формування чужоземних полків, окремі формування переводили магнати та великі пани, і нарешті по цілій Речі Посполитій було оголошене загальне посполите рушення ***)).

Війні, що наближалася, надавалося виключне значіння, бо на цей раз справа ходила про існування цілої Речі Посполитої. На сепаратських нарадах було поставлене питання:

— „чи випадало би, щоби король (особисто) вирушив би проти хлопів?“ —

І по відповіді, треба думати, особливо компетентного в цьому питанні біскупа київського, що:

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 429 пр. 1.

**) Ibidem стор. 429 пр. 2.

***) Ibidem стор. 425 пр. 2.

****) Дальші деталі про готування Польщі до війни див. „Th. Eur.“, том VI, стор. 809.

— „не хлопи то, а жовніри страшні і цисареві отоманському“ *) — було вирішено, що король особисто поведе Польське військо.

— „Тим більше — додає Theatrum Europaeum — це було також особисте бажання короля, бо він хотів, щоб бачив його народ та салдати, що не могли робити нічого іншого als laufen gekönt“ **).

Перша Польська армія, в команді регіментаря Фірлея, закінчивши мобілізацію, поволі стягувалася на Волинь.

Під Любліном формувалася друга Польська армія, і на чолі її мав стати король.

Литва. Тої шаленої енергії, що її розвинули були в цей період Україна та Польща, на Литві не було помітно. Там все лишалося по-старому. Армія стояла по своїх зимових квартирах у Річиці, Жагалю та Рогачеві, поволі переводилася мобілізація і по-старому „хворував“ у своєму маєткові Радзівілл.

У Литві не відчувалося грізної бурі, що наближалася.

Друга кампанія Української Визвольної Боротьби.

Захід. Дня 22 травня 1649 року—на українські Зелені Сяга—закінчилося завішення зброї. Друга кампанія почалася окремими кордонними боями в смугі, що її усталив був попередній трактат про завішення зброї—між р. р. Случею та Горинню.

Заціпок шукали з обох боків. Ще 29.IV. поляки утопили сімох козаків з Охочекомонного полку полковника Яськевича Гарасима. Перші серйозні сутички почалися в Брацлавському полку і потім перекинулися на Подільський, і частину його захопив регіментар Лянцкоронський.

Полковники Богун та Нечай, зєднавшись під Баром, вирішили вибити Лянцкоронського та молодого Конєцпольського з українського терену.

Решта першої Польської армії **), в команді регіментаря Фірлея,

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 398.

**) „Як тільки тікати“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 811.

***) Перша Польська армія складалася з 5 дивізій (М. Костомарів, т. IX—XI, стор. 271):

1-а див. — регім. Фірлея, у складі: 4 гусар. хоругв., 8 панцерних хор., 9 драг. нім. еск., 10 драг. польськ. хор.;

2-а див. — регім. Лянцкоронського —: 5 гус. хор., 9 панцер. хор., 4 райтар. еск., 8 драгунськ. хор., 2 полки німец. піхоти;

3-я див. — регім. Остророга —: 8 гус. хор., 6 панц. хор., 7 драг. хор., 1 піший полк, 3 венгер. піш. хор.;

4-а див. — регім. Вишневецького —: 3 гус. хор. та „полк рицарів“ у 1,000 чол.;

5-а див. — регім. Конєцпольського —: 1 гус. хор., 7 кварц. хор., 300 рицарів, 2 драг. хор., 2 венгер. піш. хор.

по довгому та безцільному кружлянню між р. р. Горинню та Случею, з дрібними сугічками під Шульжинцями, Остроподем, Хлопатином та Звягелем, дня 23.VI. зєдналася нарешті з Лянцкоронським і розложилася табором під Костянтиновим.

У цей час підійшов зі своїми частинами і Ярема кн. Вишневецький, але ображений за те, що головним регіментарем призначили Фірлея, а не його, став зі своїм військом окремо, трохи пооддалі і розложив свій власний табор. Почали готуватися до бою, що й зчинився за опанування фортецею Меджибіж.

У цю фортецю Фірлей поставив залогою два піші полки: один німецький — у команді полковника Корфа, другий польський — у команді полковника Сенявського. Полковник Нечай із частиною свого полку кинувся на Меджибіж. На допомогу залозі з головного польського табору вирушив регіментар Лянцкоронський. Напад полковника Нечая був відбитий.

Північ. Не вистарчає розроблених джерел, а наразі й не є нашим завданням спинятися на подробицях основних подій, чому тут накреслимо лише коротко початок воєнних подій на північному українсько-литовському кордоні.

Приготування до нової війни, загальна нервовість і неясність у стосунках між Україною та Литвою рано викликали на Півночі окремі кордонні сутички.

Тривожно й неспокійно було на Білорусі. Операції литовських карних відділів ще більше озлоблювали селянську масу. Ще не кінчилося завішення зброї, коли цілу Білорусь знову охопило полум'я повстань. Подібний стан був також і на Поліссі. Наразі лишаємо неосвітленою попередню діяльність полковника Голоти Іллі і просто переходимо до бою під м. Жагалем.

З невідомих причин полковник Голота вирішив вибити литовців із зимових квартир у м. Жагалю. Можна лише припускати, що цим маневром він хотів завчасно налякати литовців, або надто близьке сусідство його дратувало. У цей час м. Жагаль є невеличке село на р. Виць, Річицького повіту, при дорозі з с. Юревичів на м. Хвойник. У той час це було досить велике й заможне місто. В Жагалю стояли залогою два німецькі райтарські та два драгунські полки в команді добре відомого українцям шотландського полковника Донавая (Dopeway)*).

З відділом Канівського полку, як подають (і завжди перебільшують) німці в 3,000 чол. „alte Cosaken“**), полковник Голота несподівано наскочив на Жагаль. Гарнізон добре уфортикувався й уперто оборонявся.

*) Дяк Кунаков писав у Москву 15 генваря 1649 р.:

— „что нѣмчина Донавая гультайство побилъ безъ остатку“ (операції повстанців під Минськом).

Акты Ю. З. Р. 15.I. 1649.

**) „старих козаків“. „Th. Eur.“, том VI, стор. 810.

Цей напад стурбував стражника Мірського (заступника Радзівілла), він думав, що це вже має бути початок українських операцій і надіслав на допомогу полковникові Донаваєві кілька райтарських та драгунських ескадронів у команді рйтмайстра Смольського. Останній підійшов якраз у той час, коли полковник Голота вів свої частини на повторний штурм.

Підоспілі свіжі німецькі ескадрони вдарили по козаках з запілля. З решткою своїх частин полковник Голота відступив й окопався в припятських багнах. Однак литовці не припинили переслідування й тієї ж ночі атакували козаків знову. Козаки не мали чим боронитися, й литовці опанували шанцями й вирізали всіх до одного, а між ними й полковника Голоту, якого

— „w okopie postrzelonego nalezono wpolzywego, jakoto w tumulcie od naszych zabity“ —

як доносив Радзівілл королеві*).

Майже мертвого полковника Голоту вбили на палю, а біля неї насипали сім великих могил**)— „і так стало сім великих горбів“, як записує „Theatrum Europeum“. Ще в недавніх часах можна було бачити ці могили.

Сталось це наприкінці червня 1649 року***).

Під цей же час такі невеликі, але люті бої точилися й під м. Лоевом.

У цьому кутку операції закінчилися тим, що зруйноване та спалене місто було залишене обома ворогами. Українці відійшли за Дніпро, литовці до Річиці.

Марш Козацької армії.

Під цей час, у кінці червня, зєднавшись на Чорному Шляху під м. Животовом із татарською ордою, в напрямі на Костянтинів повільно посувалася грізна Козацька армія.

Діставши вістку про операцію під Меджибожем, вождь України вирішив розпочати наступ і наказав полковникові Кричевському з кінним „комонником“ Київського полку рушити на Меджибіж.

На вістку про зближення знаного ще з часів старого Конецпольського, вславленого вояка Кричевського, регіментар Лянцкоронський вирішив за краще залишити якомога скорше Меджибізьку фортецю, і зо всіма частинами повернув до головного польського табору.

Наскочивши на Меджибіж і побачивши залишену ворогом фортецю, полковник Кричевський, не затримуючись ні на одну хвилину, ураганом (z całym impetem i rozrędem****) понісся на головний

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 425.

**) „Th. Europ.“ подає сім могил, польські джерела говорять про шість могил.

***) Дату бою під Жагалем лишаємо неусталеною. В. К. Липинський подає 27 червня, але „Th. Eur.“ говорить: „ще перед закінченням завішення зброї“.

****) „Z Dz. Ukr.“, стор. 400.

польський табор і раптом наскочив на розложений окремо табор кн. Вишневецького.

— „Змірялися — пише В. К. Липинський — представники двох епох у ділах українського народу. Представник Польщі — нащадок zdeгенерованої Княжої Руси, та окозачений син шляхетський, у степах загартований боєць за Волю України — і була — записує московський дяк Кунаков — між князем Вишневецьким та козацьким полковником Кричевським битва, і козаки те військо польське розбили“. —

Вістка про блискучу перемогу полковника Кричевського та хутке зближення головної Козацької армії збентежила польський табор.

Вибухла паніка, подібна пильавській — „одні коней до утечі ристували, другі таки вже сідали, та ледве їх вожді стримали“, — оповідає польський хронікар*). Польське Військо почало хуткий відворот на Збараж.

— „І та наша ретирада подібна була до утечі“ — записує регіментар Фірлей**).

Дня 30 червня польське військо стало під Збаражем і почало хутко окопуватися.

У перших днях липня почали виринати передові козацькі відділи, і так почалася вславлена обома ворогами, знана облога збарзька...

„Україна на переломі“.

На недолю України, під час маршу Козацької армії до Збаража, на Заході й Півночі чорними хмарами вихорілися грізні події. Ще перед Костянтиновим гетьман отримав сумну вістку про нещастя на литовському кордоні. Надто вразила всіх ця нагла вістка. Так багато надій покладалося на полковника Голоту. Гетьман наказав — своєму улюбленцеві — молодому та хороброму полковникові Подобайлові в ту ж хвилину летіти на Сіверщину, зібрати все, що ще лишалося там озброєного і, ставши під Лоевом, пильнувати Литовську армію.

Але хутко почали настигати ще й інші вістки, і одна ще гірша од другої. Дня 14.VI. з Варшави виїхав король і вже мав бути в Любліні, де формувалася друга Польська армія. Знав про це гетьман Богдан, але тривожніші та грізніші були інші вістки.

В останню, рішучу для України хвилину раптом почала розвалюватися ціла політична будова, де ховалося так багато надій та намірів. В останню хвилину семигородський князь Ракочій відмовився вирушити з 7,000 відділом до Мукачева. Ще гірше завели також надії на Московщину. Виправдуючись своїми внутрішніми справами, Москва категорично відмовлялася від якої-будь участі в цій війні.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 401.

***) ibidem.

І перед очима вождя України повільно розгорталося все небезпечне та грізне положення одинокої Козацької армії.

Один спільник лишався — татари, але тут під Збаражем ще не подолане вороже військо, там на Заході з другою Польською армією зближається король, а з ним, і це було найголовніше на ті часи, — така страшна для народніх мас — гроза „Королівського Маєстату“.

Нарешті — розбитий, оголений північний кордон і згромаджена на ньому могутня Литовська армія.

І, як би в довершення до цього, як грім із ясного неба, на українське військо впала страшна вістка, що грізний, кривавий погромець Радзівілл вирушив на беззахисну Україну...

Призначення полковника Кричевського наказним гетьманом України.

Вістка про вирушення Литовської армії на Україну викликала велику тривогу в українському війську. Полонені під Збаражем козаки зізнавали, що задніпрянці — „o żony i dzieci desperują“. Як то завжди буває, чутки пере-

більшувалися. Радзівілл ще й не думав вирушати, Литовська армія лише концентрувалася в Річиці, а з кордону одна за одною неслися панічні вістки*).

— Вь нинішній чась перевозится на сю сторону Дніпра Литва сь Радзивицкомь, шездесять тисячей казываютъ ихъ быти“ — писав ігумен Калістрат із братією**).

Зрозуміло, що в польському таборі всі ці чутки викликали велику радість, піддавали бадьорости війську, і там вже завчасно тішилися, що литовське військо під Києвом до — „zonek kozackich“ добирається.

Тяжкі думи зароїлися у великого гетьмана. Надходили переломові хвилини. Ходило вже не про „кривди козацькі“, як у минулому році, але про життя та майбутність цілого Українського Народу.

В цю рішучу хвилину, коли треба було напружити всі сили на королівське військо, що наближалося, у козацьких рядах починалася деморалізація, що кожної хвилини загрожувала набрати характеру паніки.

Треба було хутко шукати рішення. Треба було за всяку ціну стримати литовське військо й відвернути мареву страшної катастрофи, що насувалося з Півночі на беззахисну Україну.

*) „Baranowski mlody, powracajac z Krymu z wiazienia, powiedzial o Kijowie, ze tam byla sroga trwoga od wojska litewskiego“. Джерело у „Dz. Ukr.“, стор. 428 пр. 4.

Ще про настрій в українським війську: — „Żydek z taboru naszego poznal sie z chrzczonym żydem w kozackim taborze będącym, bo od siebie niedaleko wodę brali. Powiedział żyd.. że ich to najbardziej trwoży, że Litwa ni żonom, ni dzieciom nie folguje, gdzie do miasteczka wpadnie, a tam resystencyi żadnej mieć nie mogą, ponieważ tu wszyscy wyszli na głowę“. Дж. „Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1.

***) Арты Ю. З. Р. 1649 р. 23 іюня (в актах, очевидно, помилково помічено 23 мая).

Виділити яку-будь частину з головного війська та перекинути її на Північ було неможливо. Бо поперше — ходило про хуткість, подруге, і що найголовніше, гетьман знав, що він ще сам, і конче, потребує допомоги.

Лишалось одне й єдине рішення: надіслати когось на північний кордон, хто зумів би виконати це незвичайне завдання, того — хто міг би за всяку ціну стримати литовське військо.

— „Але більш того — говорить В. К. Липинський — треба було литовському гетьманові Янушеві Радзівіллові „з Божої ласки Князю та Графу“... наймогутнішому з магнатів Речі Посполитої й знаменитому її вождеві протиставити такого войовника, що здібностями та досвідом своїм дав би гварантію успіху, одно імя лише якого — тривогу про долю беззахисної України у козацькому війську утихомирить й заспокоїти мало.“ —

Було в той час при гетьманові багато полковників, а між ними блискуча плеяда таких випробуваних, осяяних славою вождів, як Нечай Данило — полк. брацлавський, Богун Іван — полк. подільський, Кричевський Михайло — полк. київський, сивий Бурлай — герой Синопу, вславлений походами по Чорному Морю — тепер полк. гадацький, Морозовський (Морозенко) Станислав — полк. курсунський, Джулай Фелон — полк. кропивянський, Небаба Мартин — полк. чернігівський, Головацький Петро — полк. охочекомонний, старий Вишняк-Якубович — полк. чигиринський, Воронченко Ясько — полк. черкаський, Савич Семен — полк. канівський, Гиря Іван — полк. білоцерківський, Носач Тиміш — полк. прилуцький, Лобода Федір — полк. переяславський, Пушкар Мартин — полк. полтавський, Шумейко Прокіп — полк. ніженський, Гладкий Матвій — полк. миргородський, Гоголь Остап — полк. кальницький, Тиша Михайло — полк. звягельський, Байбуза Степан — полк. уманський, Дунець Іван, Яськевич Гарасим — полк. охочекомонні й ще багато інших славних полковників.

— „І вибрав із них гетьман одного — говорить далі В. К. Липинський — що лише один міг протистати Радзівіллові та його чужоземному війську — вибрав він того, чие імя було добре відоме по цілій Речі Посполитій, а в Україні — німбом слави заслуженої оповите, того — кому у цю рішучу хвилину довірити міг безгранично... бо знав Богдан, що чоловік цей все віддав Українському Народові, і що поза Україною життя для нього не було. В минулому заслуженому королівському полковникові Речі Посполитої, своєму недавньому начальникові та збавителеві, кумові, приятелеві та найближчому дорадникові доручив Богдан Україну і себе від страшної поразки рятувати“... — *)

З наказу гетьмана Богдана, з титулом Наказного Гетьмана України, переняв полковник Кричевський Михайло команду над збройними силами Півночі України.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 432.

Плян польсько-литовської кампанії.

На військовій нараді під Костянтиновим обговорювався плян польсько-литовської кампанії. З Литви наспіли лише перші вістки. Литовська армія концентрувалася під Річицею, але ближчі наміри Радзівіллові були невідомі. Мав він до вибору два шляхи допомогти коронному війську *):

- I. Напрямо: Річиця — Бабиця — Овруч — Костянтинів. Себто, в разі руху Козацької армії через Збараж назустріч королеві, Радзівілл міг ударити на Збараж, звільнити армію Фірлея й разом ударити на Козацьку армію з запілля. Або зачекати короля й разом ударити на Збараж.
- II. Ускочити через беззахисний кордон просто у глибину України, по напрямку Річиця — Лоїв — Київ. Це викличе на Україні великий сполох, здеморалізує Козацьку армію й таким чином знищить її боездатність.

Як у першому, так і другому випадкові справа набирала надто погрозливого характеру. Наказному гетьманові ставилося завдання — за всяку ціну стримати Литовську армію в кордонах Князівства **).

При чому визнавалося необхідним попередити Радзівілла й першим увійти на литовський терен, бо за відомостями це викличе ще більше повстання на Білорусі і змусить Литовську армію витратити час на захоплення окремих міст та районів.

Ходило головним чином про хуткість **), щоби не дати можливості поширитися тривозі й припинити тривожні чутки, що надходили з України.

До розпорядження наказному гетьманові ставилися збройні сили Сіверщини в команді полковника Подобайла та поліські полки, що залишилися після полковника Голоти. На нараді говорилося, що в Чорнобилі мали бути гармати, амуніція, і там мусила перевестися організація походу.

Крім того гетьман наказав розіслати універсали по всіх прикордонних полках:

— „чтобь однолично шли всѣ казаки противъ Литвы тотчасъ“ — як доносили цареві про цей універсал дня 6.VII. прикордонні московські воеводи ***).

Все, що тільки могла виділити наказному гетьманові зі свого складу Козацька армія — це був лише „кінний комонник“ Київського полку.

Тут на Заході гетьман Богдан прийняв рішення міцно обложити Збараж, а з головною Козацькою армією вирушити назустріч королеві.

У перших днях липня (3.VII.) наказний гетьман підняв свій легкий комонник і, продираючись поліськими пущами та багнами, форсованим маршем рушив на Полісся.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 53: „Військова нарада в Річиці“.

**) Ibidem стор. 60: Лист гетьмана до нак. гетьмана Кричевського.

***) Арты Ю. З. Р. 1649. Іюль.

Прибуття литовського гетьмана Радзівілла до головної армійської квартири в Річиці.

багато надій.

Коли закінчилося завішення зброї і з обох боків вирушили в похід, Радзівілл вирішив „видужати“ й переїхати ближче до театру воєнних подій,—там на місці було все ж видніше. По дорозі до Річиці він отримав несподівану вістку про розгром полковника Голоти:

„що його дуже потішило, і він поспішив ще скорше до армії“ — записує „Th. Euror.“ Про цю першу перемогу Радзівілл зараз же з дороги написав королеві.

В останніх днях червня Радзівілл прибув до армії. Настрій там був дуже воєнничий. По розгромі полковника Голоти перед литовцями лежав вільний шлях на Україну, але Радзівілл не поспішався—він все ще вагався й усе чекав на останню хвилину.

Надійшла вона хутко і, як говорить В. К. Липинський — „не на добре ворожила вождеві України“.

Умілі та енергійні дипломатичні заходи Польщі, підтримані іншими державами, а головню Римським Папою, мало-по-малу неутралізували українську політичну акцію на Московщині та Семигороддю.

Король засипав Радзівілла листами (mehrmahts erinnert *). У них він малював йому можливість цілковитої поразки гетьмана Богдана, доводив, що від України відвернулися як Ракочій, так і Московщина, благав його, яко мога скорше розпочинати операції, бо:

— „сама повинність уряду Вашої Високости, почуття слави та любови до батьківщини вимагає“ —

і нарешті вже не натякав, а просто писав,

— „щоб не губив okazji прислужитися королеві та Речі Посполитій“ — **).

Подібний лист, із благанням допомоги, отримав Радзівілл на початку липня також і від регіментаря Фірлея з-під Збаражу.

Нарешті, його агенти, що були при всіх дворах, слали йому також подібні донесення. Все це, зрештою, привело Радзівілла до переконання, що доля остаточно відвернулася від України, і що звязувати з нею свою долю було би підприємством надто ризикованим. Тим більше, що знову є добра „оказія“ прислужитися королеві та заглядати свою мало зрозумілу й надто наявну пасивність.

Зваживши все це, Радзівілл дав наказ про концентрацію Литовської армії під Річицею, однак ще не знав, що має робити.

— „Князь хоче вирушити, а куди не відомо“ —

писано з литовського табору дня 10 липня 1649 р. ***).

*) „Th. Eur.“, стор. 811. **) „Z Dz. Ukr.“, стор. 426. ***) Ibidem пр. 3.

Власне, під цей час повернулися три розвідчі відділи, що їх вислав стражник Мірський по розгромі полковника Голоти. Начальники склали свої реляції.

Перший розїзд, у складі двох хоругв (Мелешка та Есьмана) у команді рйтмайстра Смольського, висланий до р. Припять на Брагин, Бабицю, Мозир, Петриків, доніс, що ті козаки, які стояли над Припятьтю, відійшли, одні пішли до Хмельницького (козаки Канівського полку), другі до Чорнобилю; що між ними панує якесь замішання і що там вони раду радять.

Другий розїзд, у команді військового обозного Беньковського, повернувся з-під Гомелю, де крім дрібної сутички з козаками

— „направду не справив нічого такого, за що би його дякувати можна“, —

як оповідає учасник цієї експедиції Машкевич *)— все ж приніс відомість, що Гомель та інші задніпрянські міста знаходяться в козацьких руках.

І, нарешті, третій розїзд, що дійшов до Лоева, доповів, що козаки полковника Подобайла

— „уночі через Дніпро переправилися, замок лівський, що на перешкодї їм був, спалили, і що табор їхній по-старому на тім же місці“ — **).

себто напроти Лоева, на лівому боці Дніпра, у вилах між р. Сожжю.

З огляду на такі відомості Радзівілл вирішив скликати військовою нараду. На ній, як подає „Th. Eur.“, поставлено було на обговорення таке питання: що робити й куди йти? Було три можливості:

- I. Вирушити на зеднання з королем у напрямі Бабиця — Овруч — Збараж.
- II. Вирушити у Минське воевідство й відібрати від козаків захоплені ними задніпрянські міста, бо по розгромі полковника Голоти південний кордон був цілковито забезпечений.
- III. Вирушити зразу на Україну. Але й у цьому випадкові: або переправитися через р. Сож десь вище од козацького табору, чи просто йти по Дніпру до Лоева і збити полковника Подобайла.

Перша можливість була зразу відкинена, бо з вирушенням армії по такому напрямі козаки зразу продеруться углиб Князівства, повстане Білорусь, на Литві зчиниться великий сполох.

Крім того була ще одна причина, чому цю першу можливість відкидалося. В листі до короля від 28.VI. Радзівілл писав:

— „Na Prypeci, która z powodzi i wielkich wód, dotąd na rzekach tutecznych trwających, wezbrawszy, różnymi łuhami rozlała, przyjsć nam do tego niepodobna, dla niedostępnych miejsc“ — **).

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 438. **) Ibidem. ***) Ibidem стор. 417 пр. 4.

Щодо другої та третьої можливості порішили:

- „краще з хоробрим та спочившим військом іти на очі ворогові, аніж затримуватися над облогою замків, губити час та людей, бо коли розбити ворога, то міста й самі мусять піддатися“ — *).
- „Тим більше — додає „Th. Eur.“ — його величність король багато разів нагадував князеві, що він мусить рушати або на Київ, що є серцем країни, де є будинки, промисловість, запаси і тому подібний грабіж (Raub), — або другим шляхом зайти ворога з запілля, звільнити обложених у Збаражі і зєднатися з королем“.

Зрештою, на цій нараді остаточно порішили: вирушити просто на Київ, по дорозі збивши полковника Подобайла під Лоевом.

Литовській армії наказано було готуватися до походу. Радзівілл надумав перевезти піхоту Дніпром, для чого наказав заготовити відповідне число спеціальних човнів. Усі ці збори забрали багато часу, минула перша половина липня.

Перед вирушенням Радзівілл видав універсал до всіх воєвідств, і в ньому наказувалося посполітому рушенню зо всієї Литви стягуватися до Річиці. За той час Литовська армія мала покінчити з полковником Подобайлом і, підтягнувши посполіте рушення, йти далі на Київ.

Для охорони східних кордонів та затримання спокою в Білорусі залишалися зі своїми відділами в Литві: писар Великого Князівства Воловіч та хорунжий Пац.

Нарешті дня 18 липня Литовська армія вирушила в похід.

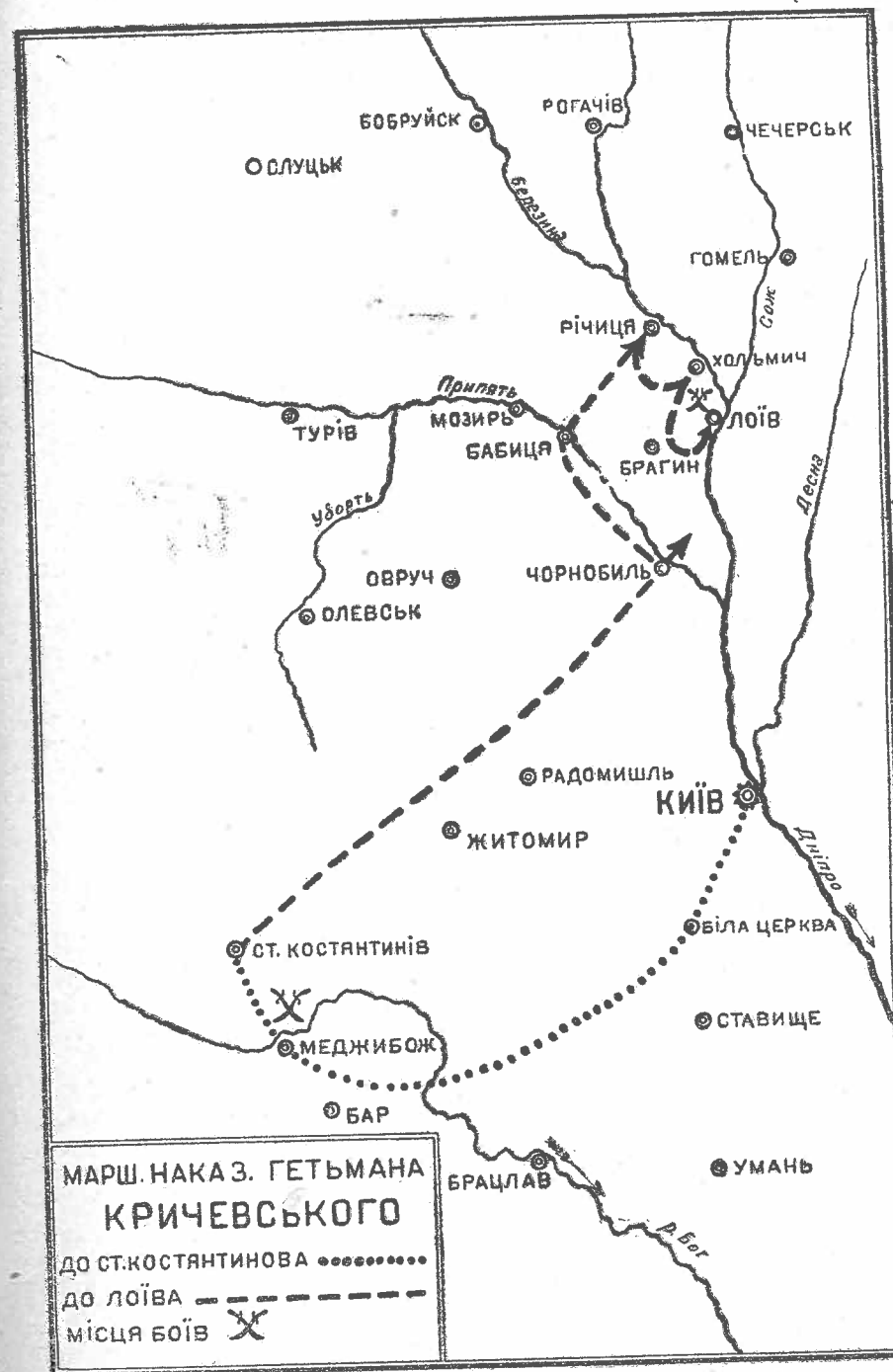
Українсько-литовська кампанія 1649 року.

Прибуття наказного гетьмана України на литовський кордон.

Покривши від Костянтинова біля 300 верстов, через поліські багна та пуці, на п'ятий день, десь біля 8-го липня, наказний гетьман прибув до Чорнобилю. Прибуття наказного гетьмана викликало велику радість серед місцевого населення. Знаного, уславленого героя України радісно зустріли вишикувані молоді поліські полки. Зараз же по цілому Поліссю та Сіверщині розіслані були гонці з універсалом. У ньому наказний гетьман наказував усім готуватися до тяжкої боротьби, закликав Білорусь до спільного повстання.

Першим завданням наказного гетьмана було зорієнтуватися в місцевих обставинах, у ворожих намірах та стані північних збройних сил.

*) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 813.

Виявилося, що Литовська армія стоїть ще під Річицею, прикрившись окремими розвідними відділами, що оперують у напрямках великих трактів: Лоїв — Річиця; Бабиця — Річиця, але ближчі наміри її не відомі.

Дислокаційний стан сіверських та поліських збройних сил виглядав так:

Полісся: Під Чорнобилем згруповані були тепер чотири полки *):

- а) Чорнобильський полк — у команді полковника Панкевича Михайла **), в складі сімох сотень, силою в 2,000 чол. кінних.
- б) Овруцький полк — у команді полковника Бруяки Івана ***), силою в 3,000 кінних та 500 піших.
- в) Брагинський полк ****) — у команді полковника Голоти Григорія (брата полеглого полковника Іллі Голоти), силою в 1,500 кінних та 50 піших.
- г) Київський полк (кінний комонник) — у команді полковника Пішка Остапа *****), силою в 5,000 чол. *****)

*) Про склад поліських полків є зізнання полонених під Лоевом українських старшин. Найдокладнішим із них є зізнання полкового писаря Овруцького полку, „шляхтича з-під Овруча з села Линкович“, Невмерицького Івана. Зізнання українських старшин див. „Z Dz. Ukr.“, стор. 449. За браком інших подань, цифри відносно сили полків поки приймаємо за „можливе“, бо ця праця ставить своїм основним завданням популяризувати подію, а не дослідити. Говоримо „можливе“, бо згідно з реляціями, одні полонені „погоджувалися“ з цими цифрами, а в зізнаннях інших був „варіант“, що його, на жаль, литовці не вважали за потрібне записати. Ці цифри, очевидно, перебільшені, але поки лишаємо їх.

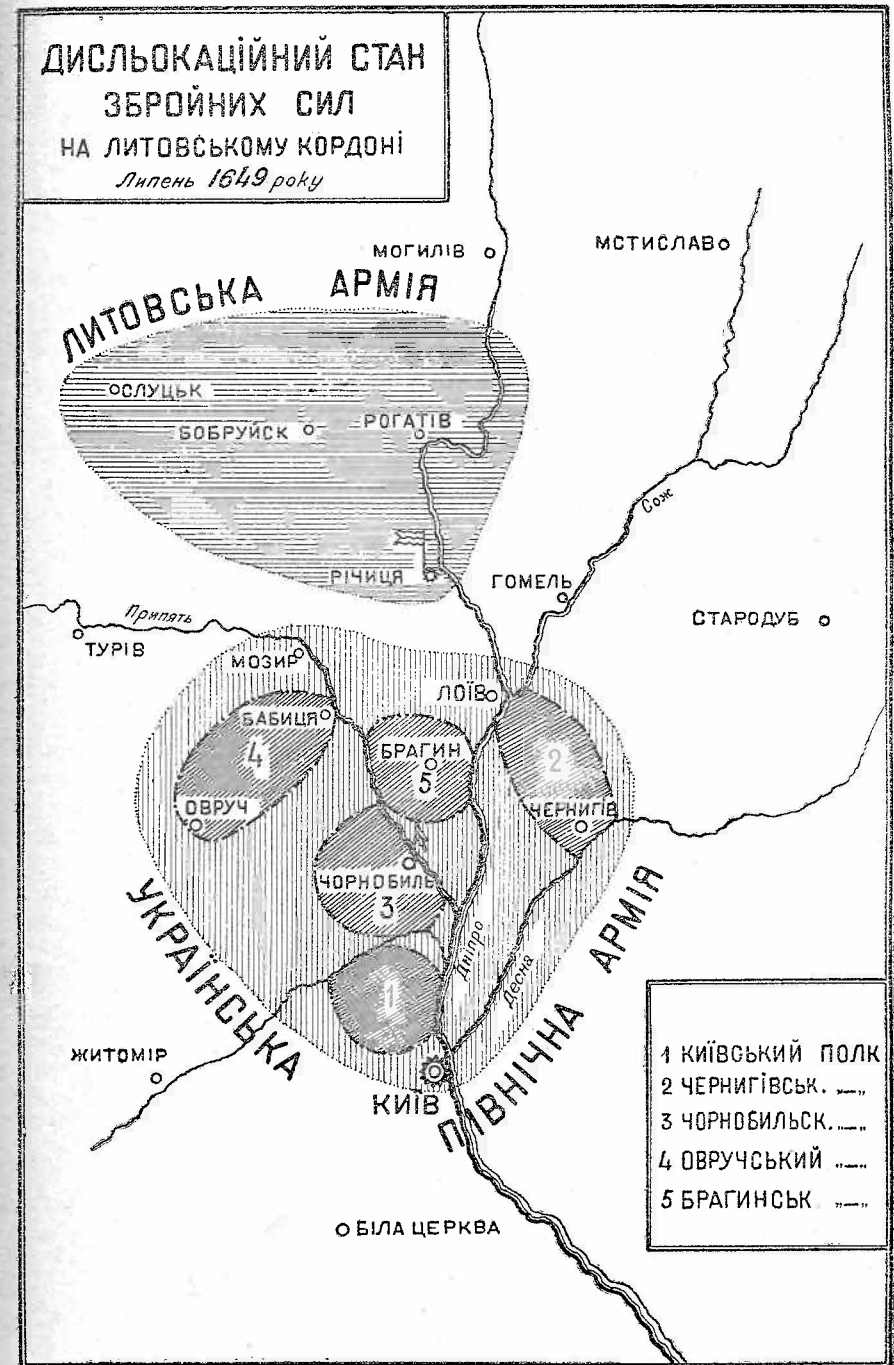
**) „попович, родом із Чорнобиля“ — зізнання Невмерицького.

***) „шляхтич воевідства Київського“ — ibidem.

****) У зізнаннях полонених Брагинський полк фігурує під назвою „третій полк“. Припускаємо, що литовські офіцери, відбираючи зізнання, не хотіли писати „Брагинський“ з тих причин, що це була територія Великого Князівства Литовського, а після першої кампанії „анексована“ Україною. А. К. Липинський називає цей полк „полк Григорія Голоти“, але М. Костомарів ясно підкреслює участь Брагинського полку в цьому поході.

*****) Після бою під Лоевом перейняв команду над рештками кінної армії, в 1653 році полковник київський.

*****) Певно установити силу Київського кінного комоннику дуже тяжко. Зізнань полонених Київського полку бракує, а в зізнаннях полонених других полків — „w liczbie wojska variant“. Зрозуміло, що литовці намагалися збільшити силу Київського полку й подавали або наявно фантастичні цифри, або до складу цього полку зараховували цілу кінну армію. Як побачимо далі, сила цілої кінної армії в бою під Лоевом вносила, згідно з реляцією Радзівілла, 10,000 чоловік. Припускаючи, що м. і. видно з перебігу бою під Лоевом, що половина цієї цифри (5,000) припадає на три поліські полки (Чорнобильський, Овруцький, Брагинський) — виходить, що на Київський полк лишається також 5,000 чол. Литовська реляція зізнань полонених говорить, нібито полковий писар Невмерицький (Овруцького полку) подав силу Київського полку на 10,000 чол.; треба думати, що ця цифра мала відноситися до цілої кінної армії. Як побачимо далі, для нас грає роллю загальна сила кінної армії, а вона є майже певно усталена.

Сіверщина: Полковник Подобайло Степан*), прибувши на Сіверщину на початку липня, зібрав з Чернігівського полку все, що залишалося там озброєного, і згідно з наказом став проти Лоева, у тому місці, де р. Сож вливається до Дніпра. Загальна сила Чернігівського полку другого порядку**) виносило до 5—6,000 чол., переважно піхоти (mehrerntheils Füssvolck***). Позиція лежала на горбі, вкритому лісом. З правого боку її прикривали р.р. Чорна та Сож, з лівого бурхлива Дніпрові бистрина і нарешті з заплля два великі болота: Перисте та Замглай. У той час це був для України стратегічний пункт виключного значіння. Обсаджуючи цю надзвичайно вигідну позицію, і спираючись запллям на Сіверщину, полковник Подобайло творив дійсну погрозу операційному рухові Литовської армії. В разі її руху на Київ, вона змушена була пройти „лоївськими воротами“, себто спочатку опанувати цю позицію; в разі маршу по напрямку Річиця—Овруч—Збараж, перед полковником Подобайлом лежав вільний шлях: Лоїв—Річиця—Слуцьк—Вільна. Крім того, під командою полковника Подобайла стояли також окремі білоруські повстанчі загони, що оперували в районі Гомеля та далі на Північ, і таким чином він мав ще один шлях: Могилів—Минськ—Вільна, себто той шлях, що ним оперував у минулу кампанію полковник Небаба.

Дислокаційний стан задовольнив наказного гетьмана, проте бойовий стан та сила північних полків викликав у нього багато сумнівів.

Поперше, щодо зброї, — то, крім чотирьох гармат та чотирьох бочок пороху, ніяких інших запасів амуніції ні в Чернобилю, ні взагалі на цілому Поліссю не виявилось. Наказний гетьман наказав полковникові Подобайлові надіслати до Чернобиля частину своїх гармат і такий же наказ послав до Києва. З Києва гармати так і не надійшли****), а полковник Подобайло, що на цілій Сіверщині знайшов усього лише три гармати, кілька гаківниць та купив у москалів п'ять „лубьянок“ пороху*****), і все це конче потребував для своїх шанців під Лоевом, був лише в стані надіслати до Чернобиля кілька гаківниць****). Приблизно так виглядав і стан озброєння легкою вогневою зброєю (мушкетами) північних полків.

Ще гірше виглядав бойовий склад цих полків. Чернігівський полк, крім трьох сотень, у команді сотників: Горностая, Гаркуші та

*) Полковник Подобайло — походив із сіверської боярської родини, перед повстанням служив у драгунській хоругві. Після полковника Небаби — полковник чернігівський. Похований у Чернігові в Ільїнському монастирі, ним по руїні відбудованому. Див. „Z Dz. Ukr.“, стор. 298 та „Україна на переломі“, стор. 183.

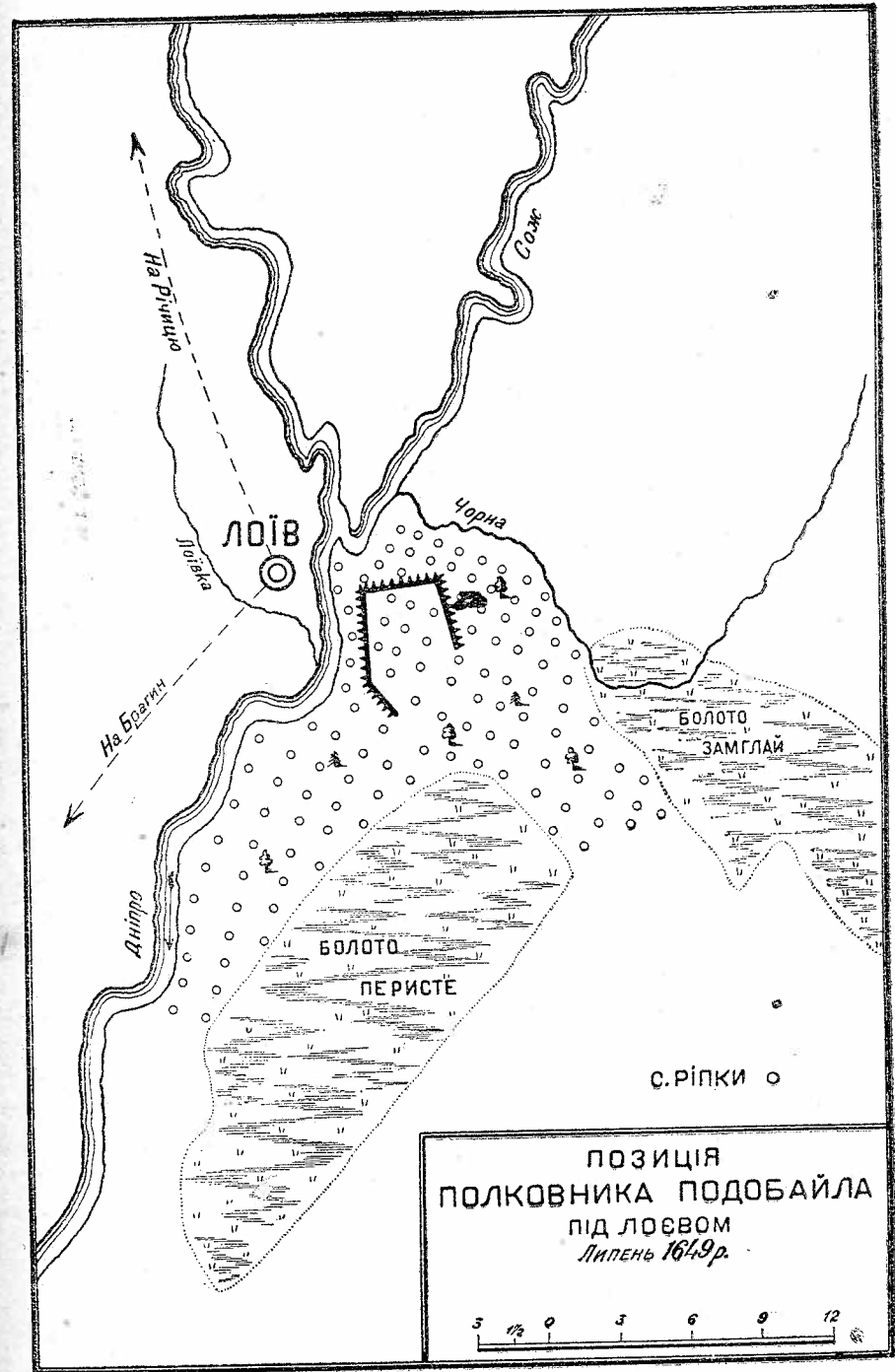
**) Чернігівський полк I-го порядку був при головній Українській армії під Збаражем, у команді полковника Небаби.

Відносно сили Чернігівського полку (II-го порядку) під Лоевом маються зізнання отамана Яська Труховки.

***), Th. Eur., т. VI, стор. 811.

****) Зізнання полкового писаря Невмерицького. „Z Dz. Ukr.“, стор. 500.

*****) Зізнання отамана Яська Труховки. Ibidem.

Антон Марка, що були залишені „для порядку“, складався або з тих козаків, що не могли вирушити в похід (старих, інвалідів), або з набраного в останню хвилину „охочого люду“.

Всі три поліські полки склалися виключно з „охочого люду“, це не були загартовані в лютих степових бійках козаки південних полків; це були повстанці, що раніше не мали нічого спільного з військом.

Правда, настрої на Поліссю був добрий, народ не лишався глухим до лютої боротьби, що в краю цьому розпочалася. „Chłopstwa mnóstwo wielkie“ — бігло до армії,

— „бігли з запалих нужденних осель, так ніби на лови ведмежі, в ощепи й рогатини озброєні, сермежні мешканці пущі поліської“, — *)

але наказний гетьман — у минулому полковник військ регулярних, — в передбаченню трудної й тяжкої боротьби, що вимагала старих, досвідчених вояків, наказав:

— „але їх не брали“ —

зізнавали потім полонені українські старшини.

Була в наказного гетьмана одна частина, що на неї міг він покладатися цілковито: був це „кінний комонник“ (kommunek ludu konnego) — Київського полку — „lepsi dawniej Rzptej żołnierze“ — **).

Але проти цілої Литовської армії (про неї мав український табор доскональні відомості), проти її переважно чужоземних, прекрасно озброєних частин, проти німецької піхоти, тяжкої „гусарії“ та райтарів, проти армії, що була переобтяжена силою чудової артилерії — цього було дуже замало.

Напасти з такими силами на Литву не давало найменшого вигляду на успіх і могло лише повторити минулі безцільні операції.

— „Бо старому воякові — говорить В. К. Липинський — подібне підприємство видавалося надто ризикованим, і досвідчений вождь взяти його на свою особисту відповідальність не наважувався“. —

Наказний гетьман вирішив змінити плян кампанії і про це, як і про своє надмірно тяжке положення, доніс гетьманові Богданові.

— Krzyczewski, pułkownik kijowski, przeciwko Litwie iść nie chce, bo nie ma z czem“ —

дійшли до обложених у Збаражі полків якісь глухі чутки з українського табору ***).

Дня 18 липня наказний гетьман наказав Овруцькому полкові (найсильнішому з поліських полків) зо всіма гаківницями та смигови-

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 437.

**) Ibidem стор. 373 пр. 3.

***) Зізнання „Hryčka z Czehryna z pułku Chmielowego“. „Z Dziejów Ukr.“, стор. 435 пр. 1.

цями вийти на Бабицю й міцно обсадити там переправу через р. Припять, куди підходив великий тракт із Річиці. У той час це був другий важний стратегічний пункт на Півночі *).

Наказний гетьман вирішив зачекати, аж виявить свої заміри литовський гетьман, і відповідно склав такий плян:

В разі руху Литовської армії по одному з напрямів: Річиця — Лоїв — Київ, або: Річиця — Бабиця — Овруч — Збараж, вона мусіла упертися в ці два пункти, що їх боронили: Лоївський — полк. Подобайло, Бабинський — полк. Бруяка.

З трьома іншими полками: Київським, Чорнобильським, Брагинським — наказний гетьман вирішив прорватися у протилежному — до руху Литовської армії — напрямом, вскочити в глибоке запілля, зруйнувати його й у залежності від обставин, під час бою Литовської армії біля одної з цих переправ, нападом із запілля її стримати.

Полковникам Подобайлові та Бруяці було наказано пильно стежити за всіма рухами литовців, а сам наказний гетьман приступив до формування легкої відборної кінної армії. Всім поліським полкам було наказано вибрати з полків, що було найкращого (ausserlesene Reutter **), а все останнє, в передбаченню можливої поразки, залишити залогою в Чорнобилію.

По кількох днях Українська кінна армія стояла під Чорнобилем готовою до походу. В цих днях, 18 до 19 липня, до Чорнобиля наспіла відповідь гетьмана Богдана.

Гетьман Богдан отримав донесення наказного гетьмана під Збаражем у ту хвилину, коли якнайменше міг допомогти своєму приятелю,

— „у ту хвилину, коли облога Збаражу затягалася та король зближався на одсіч, небезпечність для вождя України досягла найвищої, кульмінаційної точки“ —

— „і — як говорить далі В. К. Липинський — „замість пороху та гармат послав гетьман Богдан листа своєму другові, а в листі тому, днем 4/14 липня в таборі під Збаражем датованим, просив його:

— „будь чулий, наступай мужньо“ — ***);

писав, що:

— „обложив під Збаражем Фірлея та Вишневецького так, що і птах звідтіль не вилетить“... —

і нарешті обіцяв,

— „що за тим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів знесе“ —

*) Село Бабиця значиться на сучасних мапах під „Барбарів“, у 20 верстах на південний схід від Мозиря, на березі р. Припять. У той час єдина переправа через Припять між Чорнобилем та Мозирем. На старих мапах часто значиться під Babica.

**) „відборні їзди“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 817.

***) Зміст листа в реляції Радзівілла, як також у реляції „Th. Eur.“.

— „Отримавши того листа, Кричевський одразу зрозумів ситуацію. Не зважаючи на виключно для заспокоєння війська призначену обіцянку допомоги, він знав, що Хмельницький не міг уділити йому допомоги, але сам, власне, порятунку якнайскорше потребував. У такій хвилі затримання Радзівілла ставало річчю конечною. Ходило вже не про перемогу, але про затримання ворожих сил, не лаври тріумфатора, але гідне виконання свого обов'язку перед Україною міг тільки бачити наказний гетьман перед собою. І від виконання цього обов'язку не ухилився... але, як вояк, міг він його виконати одним тільки способом: хуткістю, умілістю та безграничною відвагою надобути своє озброєння та недостаючі сили“ — *).

І на долю наказного гетьмана така хвилина—виконати свій обов'язок перед Україною — надійшла...

Уночі на 23 липня від полковника Подобайла раптом прилетів гонець із донесенням, що ціла Литовська армія зближається до Лоева...

— „Як шалений—записує польський хронікар—піщаним надприп'ятським трактом полетів“—

наказний гетьман із Українською кінною армією в напрямі — на Бабицю!...

— „Вів він із собою—пеше далі В. К. Липинський — кілька тисяч відважних кінних козаків—„молодців“, обік себе мав горстку відданих йому приятелів, на чолі з молодим сотником Шапкою-Хотольським, сином знаного військового вітебського“. „А з собою — говорячи знову словами того ж хронікаря — „piósl sławne imię żołnierskie“—і додаймо—„серце, що справу визволення України щиро покохало“.—

Марш Литовської армії на Лоїв.

По довгому ваганню, нарадах та зборах, дня 18 липня Литовська армія вирушила на рещті в похід. У Річиці, що лишалася базою „Praesidium“ Литовської армії — „woselbst die meiste Bagage und Proviant gewest“ **), з огляду на її важливе стратегічне значіння було залишено сильну залозу (як подає „Th. Eur.“ в 1,000 чол.). За коменданта Річиці призначений був майор Шварцгоф. Як знаємо, до Річиці мало зібратися посполіте рушення з цілої Литви. Перед вимаршем, щоби прикрити Річицю з боку Бабиці, Радзівілл вислав туди одну легку хоругву в команді рйтмайстра Лозецького.

Загальна сила Литовської армії, що вирушила в похід на Лоїв, виносила до 9,000 чол., при 5 тяжких батареях та 5—6 легких ***)

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 435.

**) — де лишалась більша частина багажу та провіанту — „Th. Euror.“, стор. 814.

***) Див. Реєстр Литовської армії.

Похід відбувався так, що вся піхота в команді стольника Корвіна Гонсевського пливла по Дніпру байдаками,

— „на них собі гуляйгороди поробили, щоби тим спосібніше до ворожого берегу пристати“ — *).

У таких байдаках

— „салдати захищено й сховано сиділи, а спереду мали легку гармату... і таким апаратом пливли собі далі“ — *).

Вся кавалерія, артилерія та обоз, під особистою командою литовського гетьмана, йшли річицьким трактом берегом Дніпра, на висоті піхоти. Від Річиці до Лоева, великим трактом, рахується 55 верстов, але похід відбувався надто поволі.

Дня 22 липня Литовська армія спинилася в лісі в трьох милях від Лоева і стала табором. Радзівілл, виславши на всякий випадок у бік Бабиці ще один сильний роз'їзд у команді поручника Павші, сам із кількома райтарськими та драгунськими ескадронами вийшов наперед до Лоева, щоби розвідати місцевість,

— „не зважаючи на те, що мав досить донесень відносно цієї місцевості, але він гадав, що все ж на якусь ворожу частину там натрапить; але тому, що на цьому боці ворога не виявилось, а лише на другому в цілковито готових шанцах, він того ж дня повернувся назад до табору“ — *).

Повернувшись до табору Радзівілл наказав готуватися на раток до заатакування козацьких позицій. Стольник Гонсевський мав висадитися з піхотою на другому березі Дніпра і спробувати збити козаків несподівано.

На другий день, 23 липня, біля полудня Радзівілл із кавалерією підійшов до руїн м. Лоева й гарматним стрілом привітав козаків. З другого берега йому відповіли тим же. Але піхота дуже спізнилася, лише надвечір почали надпливати байдаки. Про несподіваність не було вже що думати. Приставши до лівого берега Дніпра, німецька піхота збила там лише козацькі чати, що на човнах і

— „ретировалися у свої шанці по другому боці Сожі“ — **).

Обидві ворожі сторони почали хутко уфортифіковуватися, обсипаючи одна одну сильним мушкетним вогнем,

— „бо їх поділювала лише річка Сожа“ — **).

— „У цей день—записує далі „Th. Eur.“—князь зробив досить, коли опанував обидва береги наймогутнішої річки Дніпра і тому на цей раз вирішив спочити“ — **).

На другий день, 24 липня, стольникові Гонсевському було наказано залишити в шанцах на Сожі лише частину піхоти — „скільки цього було потрібно“ — **) з відповідною кількістю артилерії, під

*) „Th. Eur.“, том VI, стор. 814; також Арты Ю. З. Р., стор. 398; також: „Gründliche Relation“.

**) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

командою полковника-лейтенанта Оттенгавзена, а з рештою піхоти перевезтись на правий беріг.

На пляні битви під Лоевом*) укріплення полковника Оттенгавзена означене літерою „В“, річка Сожа — літерою „S“. Під „P“ — показано хвилю виладування німецької піхоти.

Коли стольник Гонсевський із частиною піхоти висів на правому березі, Радзівілл наказав розложити табор, що й став між:

— „вигорілим містом Лоевом та річкою Лоївкою, що вливається в Дніпро“ —*).

Р. Лоївку означено на пляні літерою „Q“.

У самому Лоеві, на тому місці, де раніше стояв замок (його, як знаємо, спалили козаки Чернігівського полку), наказано було поставити дві тяжкі батареї. Вони мали бити по козацьких шанцях. На пляні ці дві батареї означені під „D“**). Біля батарей стала піхота в команді Ілебені разом із легкою артилерією — „samt kleinen Stücken“. —

Для охорони табору та розвідки з Півдня Радзівілл вислав до м. Брагиня один кінний козацький полк***).

Після цих перших розпоряджень Радзівілл — „wszystkie do zniszczenia ich (козаків за Дніпром) obrócić sonatus (зусилля)“ —****).

Скликана литовським гетьманом військова нарада констатувала, що заатакування ворога з фронту є річчю неможливою, бо:

— „річка у цьому місці така бистра, що ніяким способом пристати з човнами до берега не можливо, та хоч стернарі (вони з огляду на конструкцію човнів весь час мусили стояти) й були добре заосмотрені потрібним приладдям, проте при такій бистрині не могли кермувати човнами, а таким чином вся піхота мала би перебувати в дуже великій небезпеці“ —*****).

По дуже довгій нараді вирішили нарешті (nach langem Berathschlagen hat man endlich resolvirt) прийняти такий плян: повести атаку з трьох боків. З правого фланку атаку буде вести полковник Тізенгавзен, з фронту полковник Донавай і з лівого — полковник Оттенгавзен.

Для цього полковник Тізенгавзен перевезе свої частини разом із човнами суходолом (дуже таємно) на милю нижче по Дніпру, там уночі тихенько переправиться через Дніпро й ударить по козаках із запілля. Одночасно по всьому фронті буде вчинено великий сполох (von vornher aber überall Alarmen machen). Полковник Оттенгавзен

*) Гравюру — плян битви під Лоевом виконав литовський капітан артилерії Krzysztof Ejgirda. Оригінал 280/374 mm.

**) На пляні в поясненні пишеться про одну батарею, але в тексті „Th. Eur.“ ясно зазначено „дві“.

***) У реляції Радзівілла, в тому місці, де згадується про висилку рітмайстра Павловського на Брагин, стоїть: — „w którym (Брагині) na ten czas pułk jeden stał kozacki“.

****) Реляція Радзівілла, в „Z Dz. Ukr.“, стор. 502.

*****) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

зі своєю піхотою форсує Сожу й атакує з лівого фланку, а полковник Донавай із фронту.

З огляду на такий плян, вище Лоева, на березі Дніпра, були уставлені ще дві тяжкі батареї, означені на пляні літерою „R“. Між двома цими артилерійськими позиціями „R“ та „D“ була уставлена легка артилерія (її добре видно на пляні). Вогонь усіх цих батарей і мав прикривати переправу полковника Донавая. На березі Дніпра в очереті були заховані потрібні для переправи човни. Під літерою „C“ значаться частини полковника Донавая, призначені для атаки.

У диверсійний відділ полковника Тізенгавзена була призначена найкраща піхота та волонтери з кавалерії (viel brave Soldaten und Volontiers), що:

— „za osobistą prośbą i perswazyą księcia pieszo piechotę posilkować miali“ —*).

Для перевезення човнів у призначене місце Радзівілл віддав навіть і свої власні коні, бо він був — „sehr embsig“ (дуже пильний).

Тількищо перед вечором цей диверсійний відділ мав вирушати, як раптом почалася страшна злива (da fieng es an schrecklich zu regnen), тривала вона цілу ніч і, зрештою, змусила литовського гетьмана дати наказ відкласти всі операції до другого дня.

На другий день, 25 липня, за годину перед вирушенням полковника Тізенгавзена до литовського гетьмана раптом прилетів поручник Павша з рапортом, що ворог у значній кількості стягується до Бабиці і має намір переправитися через Припять.

Через кілька годин прилетів ще один гонець, недобиток із хоругви рітмайстра Лозецького, й доніс, що частина ворога вже на цьому боці Припяти і що хоругва розбита дощенту (zerstrewet war).

— „Для табору литовського — записує знаній тогочасний хронікар-віршописець Твардовський — були то:

...straszliwe wieści
Jako wojska prowadząc tysięcy czterdzieści (!)
Krzyszewski sam nadciąga...**)

І можемо припускати — пише далі В. К. Липинський — що Твардовський правдиво подав той настрій, який запанував у той час у війську Радзівілла. Отже у війську тому, як знаємо, було багато земляків та знайомих колишнього поручника гусарської хоругви, електора короля Владислава IV-го і потім полковника чигиринського військ Речі Посполітої. Але ж у литовському таборі, починаючи від самого Радзівілла, знали, що той шляхтич воевідства Бересть-Литовського — „dla swego doświadczenia w rzeczach wojennych“ — колись був улюбленцем Станіслава Конецпольського, а з хвилею вибуху повстання — „sam pryncypał drugi po Chmielnickim“ —

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 440.

**) „...„жахливі вісті, що, провадячи сорок тисяч війська, сам Кричевський наступає“. Там же, стор. 441.

перший радник та права рука грізного українського гетьмана: — „Dux hostium Criczevius dilectu et vix secundum Chmielnicio carut“ *) — як називали його польські історики“.

— „Вже перші кроки наказного гетьмана підтвердили відому про нього опінію.

— „Хуткість Кричевського, що був вождем знаменитим, — записує у своєму дневнику німецький офіцер-стратег, що служив у литовському війську, — стала причиною того, що часу для виконання пляну князя Радзівілла не стало“.

„Отже ходило вже не про знесення полковника Подобайла та похід на Київ, але про власну оборону перед небезпечним противником замислитися належало“ — **).

Отримавши такі відомості, литовський гетьман наказав відкликати всі попередні накази й вирішив змінити загальну дислокацію своїх військ:

— „denn nunmehr was mehreres gelten sollte“ ***).

Ранком прилетів ще один гонець від майора Шварцгофа з Річиці з вістю, що козаки — „wielka potęga“ — ідуть просто на Річицю.

У литовському таборі ніяк не могли розгадати цього маневру наказного гетьмана, але:

— „nicht unwissend, wie geschwind und embsig der Feind seye“, — ****).

вирішили спочатку хутко перебудувати самий табір. Перший був дуже завеликий. Наказано було значно зменшити й уфортифікувати його:

— „rund amb fortificiren“. —

Для цього всі вози поставили в чотири кола, звязали їх ланцюгами й почали обсіпати земляним валом. На пляні цей новий табір означений літерою „Е“. Але потім литовських полководців узяв сумнів:

— „weil im Zweifel stünde“ — *****).

може ворог хоче лише зробити диверсію на Річицю, та чи йде він туди зо всією своєю силою, чи лише з частиною? Може головний напад треба чекати з наряду Чорнобиль—Брагин?

Але шкода було й Річиці

— „woselbst das Magazin und alles Proviant waren“ — *****).

*) Вождь ворогів Кричевський, майже другий по Хмельницьким і йому дуже милий.

**) „Z Dz. Ukr.“, стор. 441.

***) — бо тепер треба було робити щось іншого. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

****) — знаючи, яким швидким та пильним (умілим) є ворог. Ibidem.

*****) — бо були в сумніву.

*****) — де був магазин і весь провіант. Ibidem.

Річиця, як знаємо, була стратегічною базою Литовської армії — там була сила амуніції та провіанту і там був збірний пункт посполітого рушення.

Литовський гетьман вирішив на всякий випадок вислати два сильні кінні корпуси по двох напрямках.

Перший — на допомогу залозі Річиці в команді рйтмайстра Павловського в складі: одного райтарського ескадрону, двох драгунських (Ельсниця та Раецького), двох козацьких хоругв та двох тартарських сотень (Романовського та Довгяла). Сила цього корпусу виносила 1,000 коней.

Крім того рйтмайстер Павловський отримав універсал від Радзівілла, згідно з яким під його команду — „bis auf weitere Ordre“ — *) мають стати всі ті посполіті частини, що надійшли до Річиці з Литви.

Другий кінний корпус, у складі гусарської хоругви князя Радзівілла, рйтмайстра Самуїла Коморовського дістав наказ вирушити по напрямку Брагин—р. Припять. Сила цього корпусу виносила — „1,200 Mann Reuter und Dragoner“ **).

Литовські полководці зрештою прийшли до остаточного переконання, що рух ворога на Річицю є лише маневром, а дійсного нападу треба чекати тільки з боку Брагина. Рйтмайстрові Коморовському і дані були відповідні інструкції до подібного рішення. У свою чергу рйтмайстрові Павловському був надісланий навздогін наказ додатковий, що в разі, наколи рух ворога на Річицю є лише диверсійний маневр,

— „wracać się do obozu na Brahin, w którym na ten czas pułk jeden stał kozacki; a p. Komorowskiego... posłałem w 1,000 koni także pod Brahin, aby, złączywszy się oba, w oczy i z tyłu napadłszy na nieprzyjaciela i zamieszawszy, urwali go i rewnych przywiedli języków. A i tę pomieszał imprezę nieprzyjaciel...“ — ***).

З цього видно, що литовський гетьман був абсолютно переконаний, що дійсного нападу треба чекати тільки з напрямку Брагина.

— „I так — пише В. К. Липинський — розпочалася цікава гра, в якій узяло участь два майстри. Один — вихований на стратегії західньо-європейській, що розпоряджав відборним, можливо й меншим військом — литовський гетьман Радзівілл, другий — знаний своєю відвагою та діяльністю, що розпоряджав військом без потрібної зброї, але сильний свідомістю боротьби за свою справу — вояк український Кричевський.

*) — до дальших розпоряджень. „Th. Eur.“

**) — „Th. Eur.“, стор. 815.

***) — „вертати до табору на Брагин, де тоді стояв один козацький полк; а п. Коморовського... послав у лічбі 1,000 коні також під Брагин, щоби, почувшись, обидва, з фронту й тилу на ворога напавши і його знищивши, пошарпали б його й доконче добули язиків. Але й тому підприємству ворог перешкодив“. Реляція Радзівілла.

„Умови зовнішні, або говорячи стисліше — знайомість терену, успособлення людности та можливість запровіянтування армії не були однакові для обох вождів. Бо, щодо знайомости терену, то перевага лежала по стороні військ Радзівілла, що провадили боротьбу в цій місцевості в минулу кампанію, але знову симпатії людности місцевої лежали рішуче по стороні козаків. Легше було запровіянтувати свою армію, стоячи на місці, посідаючи важливі стратегічні пункти та околичні міста, ніж хутко посуватися з малим табором без жадної вже на цій стороні точки опору. Одначе осягнення конечної цілі, якою для Радзівілла була переправа через Дніпро та обход Хмельницького, а для Кричевського затримання за всяку ціну литовського війська, залежало кінець-кінцем від здібности обох вождів. Але для перемоги у цій боротьбі рішачуче значіння мала позиція обох армій у хвилі зіткнення, склад армій, озброєння і зрештою, як завжди всюди на війні, несподіваний випадок“ —*).

І от у литовському таборі почали чекати на остаточне з'ясування ситуації. Минали один за одним чотири дні, але... жадної вісти. Раптом дня 29 липня отримали — і то звідтіля, звідки її абсолютно не сподівалися...

Марш Української кінної армії. Удосвіта, дня (23) липня**), наказний гетьман підняв свої кінні полки до маршу. Від Чор-

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 442.

**) Джерела не подають нам дат маршу Української кінної армії, але ці дати (в скобках) майже досить певно можна вирахувати таким способом:

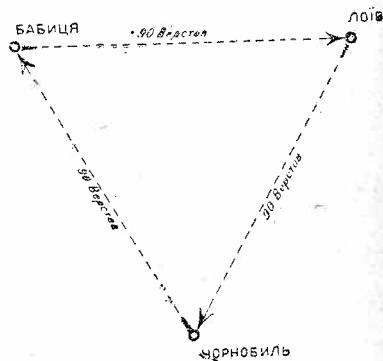
а) в зйнанню Неамерицького мається така фраза: — „Ten Krzyczewski przyszedł do Babcz dni temu 10 z pułkiem swoim, a pułk Owruski tygodniem przed nim“.

Отже бій під Лоевом був 31.VII. і закінчився лише ранком 1.VIII. У цей день було не до допитів полонених. Допитували їх 2.VIII, і реляція Радзівілла, на підставі цих допитів, помічена 3.VIII.

По ряду днів 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 1, 2 — виходить, що день прибуття наказного гетьмана до Бабиці падає на 23/24.VII.; а день виправи Овруцького полку на 17/18.VII.

б) до цих дат можна прийти ще по такій схемі:

1. Дня 22.VII. Радзівілл підійшов на три милі до Лоева по полудні,
2. Полковник Подобайло знав про це до полудня й висилає гонця.
3. Гонць робить 90 верстов від полудня 22.VII. до 24 години 22.VII.
4. Наказний гетьман вирушає о 4 год. ранку дня 23.VII.

нобиля до Бабиці — „піщаним надприпятським трактом“ — треба рахувати до 90 верстов, і, очевидно, що йдучи форсованим маршем („— як шалений“ —) Українська кінна армія прибула до Бабиці десь пізнім вечером того ж дня. Дня (24) почалися збори до дальшого походу. Овруцькому полкові наказано було виділити також до походу найкращих кіннотчиків, а решту з малими гарматами (гаківницями та смиговицями) залишити в Бабиці для можливої оборони переправи*). До походу ставала Українська кінна армія в складі чотирьох полків: 1) Київського, 2) Овруцького, 3) Чорнобильського, 4) Брагинського.

Загальна сила армії мала виносити 8—10,000 коней**).

Для провіянтування людей та коней наказано було всім полкам виділити мінімальну кількість возів, щоби не гальмувати руху армії. „O żywność w tabozze trudno“ — зізнавали потім українські полонені. Для прикриття цього невеликого табору та артилерії, що складалася лише з 4 гармат та 4 бочок пороху (proch w baryłkach), наказано було вибрати кілька сот піших козаків.

Цього ж дня по полудні наказний гетьман вирішив почати переправу. Кінній армії ставилося завдання прорватися в запілля до ворога і зруйнувати його.

Овруцькому кінному полкові наказано першому перейти Припять і прикрити переправу кінної армії.

5. У Бабиці о 21—22 годині 23.VII. (перехід у 90 верстов у 18 годин).
6. 24-го, по полудні, Овруцький полк робить переправу й розбиває литовську хоругву.
7. Гонці й хоругви летять до Радзівілла вечером дня 24, по дорозі їх настає злива, що триває ніч, і т. ч. перший гонець прибуває десь підвечір дня 25—VII., другий — уночі, третій — ранком 26.VII.

*) Зйнання сотенного писаря Миколи Бруяки. „Z Dz Ukr.“, стор. 500.

**) Щодо сили кінної армії певних відомостей також, зрозуміло, нема. Чужі джерела намагаються всіма силами збільшити цифру, що нарешті й досягає фантастичних розмірів. Виходимо з таких подань:

- а) Полонені під Холмцем козаки дня 29.VII. зізнавали, що „Кричевський має більше 3,000 чоловік“ (dass der Krzyczewsky mehr denn 3.000 Mann bey sich habe). „Th. Eur.“
- б) Німецький офіцер, що про нього говорити будемо далі, подає в „Gründliche Relation“ на „кілька тисяч“ (etliche Tausend Mann Kosaken). „Z Dz Ukr.“, стор. 508.
- в) Радзівілл у своїй реляції до короля (яку, треба признати, він написав по-лицарськи) подає: — „wysunął się grędko z lasów komunikem, którego pod 10,000 było“ —
- г) „Th. Eur.“ подає на 16,000 ausserlesene Reutter (відборних кіннотчиків). Що ця цифра є перебільшена — зрозуміло, бо німцям треба було перед світом виставити своє геройство.

Але чи правдиво подає Радзівілл у своїй реляції на 10,000? Треба думати, що ця цифра „pod 10,000“ — приблизно відповідає дійсності, бо реляція — документ офіційний і призначалася особисто королеві. Була якась рація Радзівіллові зменшувати силу Української армії? — очевидно, ні. Міг Радзівілл у офіційній реляції збільшити силу ворога? Але ж король мав крім реляції — ще інші вістки і, коли б Радзівілл подав якусь фантастичну цифру, то поставив би себе в неприємне положення.

Т. ч. за основну цифру приймаємо 10,000. Певно установити цифру можна буде лише тоді, коли на місцевості будуть зроблені відповідні виміри.

Надмірно тяжким було форсування цієї гнилої, запалої в багнах та пушах поліської річки.

— „Na Prupreci—писав королеві Радзівілл— на której choćbyśmy najbardziej przeprawę bronić im (козакам) chcieli, tedy dla rzeki tej, która z powodzi i wielkich wód, dotąd na rzekach tutecznych trwających, wezbrawszy, różnymi łuhami rozlała, przyjąć nam do tego niepodobna, dla niedostępnych miejsc“. —*).

З цього видно, що навіть підступити до тих місць було неможливо, але... над Припятью стала грізна постать великого українського полководця, і з його наказу через річки та багна один за одним попливли українські полки...

Вискочивши на лівий беріг, перші сотні Овруцького полку зараз же наскочили на ворожий „gekonesans“—хоругву рйтмайстра Лозецького і зразу взяли її в шаблі. Димом пішла хоругва, але недобитки вже скакали до Радзівілла й несли:

— „straszliwe wieści“. —

Раптова злива змусила наказного гетьмана припинити операцію. Взагалі — „літо 1649 року було надзвичайно дощеве, цілий липень дощ лив, мов із відра“ —**).

Уночі допитували полонених, вони підтвердили дисльокаційний стан ворога, подали додаткові відомості про рух та наміри Литовської армії, як також про Річицьку фортецю.

На основі цих допитів наказний гетьман прийняв рішення розгромити базу Литовської армії і тим позбавити її точки опору.

Ранком дня (25) липня Припять форсувала решта полків кінної армії. Переправа хоч і невеликого обозу тяжко гальмувала операцію.

Цього ж дня звиненими полками Українська кінна армія йшла форсованим маршем на Річицю.

Стомлена тяжкою переправою, походом через збурені, зливою розбухнуті багна, армія була лише в стані зробити до ночі половинний перехід.

Другого дня (26.VII.) надвечір армія стояла табором у лісі, за милю від Річиці. Перед нею, огорнена полум'ям, лежала Річиця. Литовці готувалися до штурму й палили передмістя.

Уночі на 27 липня наказний гетьман з невеликим конвоєм оглядав осяяні полум'ям Річицькі форти***).

В українському таборі цілу ніч переводився допит полонених та місцевих селян, що з усіх боків збігалися до армії. Але селян і на цей раз — „не брали“.

*) „На Припяти, на якій переправу хоч би як ми хтіли супроти них (козаків) боронити, та тому, що річка ця через повідь та велику воду, що й до цього часу на тутешніх річках стоїть, піднявшись, різними лугами розіллалася—прийти нам до того годі, через недоступні місця“.

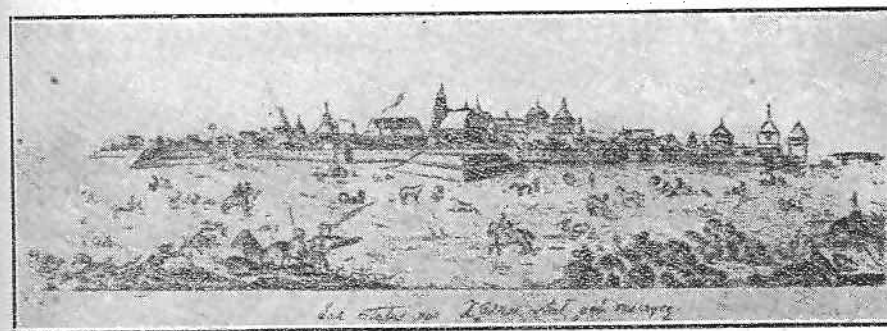
***) М. Костомарів: „Богдан Хмельницький“ С. П. Б. 1904, т. IX—XI, стор. 300.

***) Зізнання полкового писаря Невмерицького.

Сполох у Річиці.

Комендант Річиці майор Шварцгоф дістав перше донесення про переправу Української армії дня 25 липня. Дня 26 липня він мав уже певні відомості про напрям руху й наказав запалити передмістя Річиці. Але велике було його здивовання, коли замість ворога він побачив литовські кінні частини, що неслися на палаюче передмістя. Це надходив висланий на допомогу кінний корпус рйтмайстра Павловського. Справа для майора Шварцгофа значно покращала. Крім частин посполітого рушення, що надійшли з Литви, залога збільшувалася тепер ще на кінний корпус, а все це, разом із частиною мобілізованого населення та всією „лужною челяддю“, творило цілком достатню залого. Почали хутко підготовлятися до штурму.

Надвечір дня 26 липня перед Річицькими фортами замаячили кінні козацькі чати.

Річиця та її укріплення. Тогочасний малюнок Abrahama van Westervelda.

Цілу ніч у великій тривозі чекали на штурм, але... минула ніч, минув ранок дня 27 липня, нарешті полудень і почало вже схилитися на вечір, коли здивований такою пасивністю ворога майор Шварцгоф вирішив вислати перші розізди.

Розізди ворога не знайшли. Зараз же по всіх напрямках було вислано нові кінні розізди, але... крім порожнього місця, де стояв козацький табор, у цілій околиці, як ближчій, так і дальшій, вже ні одного козака не було...

Так, ніби ворог ураз провалився крізь землю.

Тривога в таборі литовського гетьмана.

У литовському таборі, як знаємо, прийшли до остаточного переконання, що переправа якоїсь ворожої частини під Бабицею та її рух на Річицю є лише диверсією, можливо навіть і сильною, але що головного нападу треба чекати тільки з Брагинського напрямку. Одначе, не зважаючи на те, що:

— „demnach hat der Fürst gethan alles, was zu thun möglich war und sich ausseristen bemühet, damit er vom Feind Kund-

schaft erlangen möchte welche er dem eher nicht erhalten können, bis den 29 Julii“ — *).

Дійсно, всі старання Радзівілла добути хоч яку-будь вістку про ворога на протязі цілих чотирьох днів, не давали абсолютно ніяких результатів.

Ворог зник — так, ніби дійсно провалився крізь землю.

Причину браку вісток можна бачити з той фрази, що нею починається в „Th. Eur.“ оповідання про дальші події під Лоевом:

— „Ой якже тяжка і трудна є війна, коли немає ні одного вірного селянина, а ворог, навпаки, з допомогою селян хутко й у цілковитій тиші переходить річки та пущі, і ніякої вістки не отримаєш без того, щоб не вжити примусу та сили меча“.

Факт допомоги місцевої людности Українській армії підкреслюють усі реляції битви під Лоевом і тим намагаються оправдати Радзівілла, чому всі рухи армії лишалися невідомими в литовському таборі.

Про це саме говорять також і польські історики. Прикладом, як зазначає Коховський:

— „Jak wielką circumferencyą Prypeć czyni krainy, ta wszystka papełniona chłopstwem Ruskiej wiary...“ — **).

або ще, як пише у своїх памятках Альбрехт Радзівілл:

— „lecz perfidyja chłopska przeszkodziła i drogę zatamowała, żeby się nasi nie dowiedzieli o przybyciu nieprzyjaciół“ — ***).

Дні минали, а тривога в литовському таборі збільшувалася. Нарешті, навіть із Річицею обірвався звязок. У такому напруженню й цілковитій дезорієнтованості перебувала Литовська армія протягом чотирьох днів.

Раптом дня 29 липня з міста Холмця прибіг переляканий жовнір і з жахом оповів, що ворог наскочив на Холмець, вирізав залого та всіх тих жовнірів, що перебували там в лазареті, захопив коменданта рітмайстра Соколовського і що, нарешті, йому лише одному пощастило втекти. Додав, що в цьому винні місцеві міщани, бо то вони зрадили литовців, вони умовилися з козаками, попросили коменданта відчинити брами, ніби для того, щоб випустити товар на поле, і, коли брами були відчинені, ударили в дзвони, а козаки вдерлися до міста.

У литовському таборі нараз знявся великий сполох. Ворога чекали з Брагіна, а він наскакує з Холмця. В ту хвилину Радзівілл ви-

*) — „Князь зробив все, що тільки було можливо, і всіма силами намагався здобути хоч якусь вістку про ворога, але таку й дістав лише 29 липня“. „Th. Eur.“, стор. 815.

**) — „Як велику відпорність робить Припять для країни, всенюї переповненої людністю віри руської (української)“... „Z Dz. Ukr.“, стор. 442.

***) — „але перфідність хлопська стала на перешкоді й дорогу затамувала, щоби наші не довідалися про прибуття ворога“. Ibidem.

силає сильний розвідчий відділ у команді рітмайстра Смольського, а зараз після нього ще один у команді поручника Ходецьковського. Розізди підтвердили відомість, що сильна ворожа армія стоїть під Холмцем.

Радзівілл жене гонців до Коморовського та Павловського — „mit ausrücklichem Befehl, dass in aller Eyl wieder zurück kehren sollte“ — *).

Відвезти наказ Павловському до Річиці визвалося багато татар:

— „wozu sich viel Tartarn mit Leib und Lebens Gefahr brauchen liessen. und solches auf Glück und Unglück hinwagten“ — **).

В литовському таборі хутко почали готуватися до бою. Насипали вали, закопували артилерію, розподілювали піхоту. Кожної хвилини ворог міг наскочити з Півночі.

Але... Радзівілл і на цей раз помилився.

Рішення наказного
гетьмана.

Огляд фортів Річиці, зізнання полонених та місцевих людей привели наказного гетьмана до переконання про безцільність штурму легкою кавалерією цієї сильної фортеці, хоч і як прибавлювало бажання захопити величезні склади амуніції. Натомість ці зізнання дали багато інших і дуже важних відомостей. Зізнання виявили, що крім корпусу рітмайстра Павловського, що надійшов до Річиці, в напрямку на Брагин до Припять вийшов ще один кінний корпус і навіть ще сильніший, нарешті, що частина литовської піхоти залягла в укріпленнях по другому боці Дніпра і що у литовському таборі панує велика тривога.

Це часове розділення Литовської армії та її хвилеве збентеження й вирішив використати наказний гетьман. У нього народилася думка — розбити Радзівілла. Поперше треба було змилити чуйність ворога. Подруге — ударити на нього з того боку, звідки він найменше сподівається.

І Українська кінна армія робить ще один марш — один із клясичних маршів воєнної історії.

Армія западає в поліські пущі й цілковито зникає з ворожих очей.

Ранком дня 29 липня невеликий козацький відділ гуртується в лісі під м. Холмцем. Місцеві мешканці, що — „z ochotą nieprzyjaciela wyglądali“, — в порозумінню з місцевим пан-отцем радо згодилися допомогти козакам. Попросили коменданта відчинити брами, щоби вигнати худобу на поле. На умовлене гасло — вдарили у дзвони — з лісу вискочили козаки й за кілька хвилин були вже в місті. Знищили залого, а крім того:

*) — „з виразним наказом, яко мога швидше поспішати назад (до табору)“. „Th. Eur.“, стор. 815.

**) — „для чого визвалося багато татар і відважилися на це з небезпечною для життя, на своє щастя та страх“. Ibidem.

— „żywności i prochów szmat wzięli“ —*).

Від Холмця до Лоева налічується 25 верстов, але наказний гетьман не піде цим шляхом, бо з цього напрямку чекає тепер на нього Радзівілл.

Кінна армія знову западає в пущі й без доріг, через поліські жакливі багна, а до того ще й з обозом, робить обхідний марш під Лоїв і ввечері дня 30 липня стає табором у двох милях від литовського табору. Але не з Півночі, як чекають литовці, а з Півдня — з напрямку Брагіна.

Щоби в потрібній мірі оцінити цей марш, пригадаймо, що це не був перехід якогось малого поліського повстанчого відділу — це був марш кінної армії, в декілька тисяч коней і до того змученої тяжким сьомиденним походом по поліських багнах. А коли до цього пригадати ще, що Київський полк, після бою під Костянтиновим, зробив більше як 600 верстов по фатальних дорогах, можемо досить ясно уявити значіння цього маршу.

— „Перед грізною боротьбою, що ось зближалася — записує В. К. Липинський — у таборі українському відбулася військова нарада. І старшина армії Кричевського, його товариші й друзі, у цю рішучу хвилю завагалася...

Вояки, що до цього моменту сліпо йшли за своїм вождем, нараз, уявивши собі шаленство бою легкої кінноти з ворогом, що посідає міцний табор, могутню артилерію, відборну піхоту та тяжку кавалерію, — почали відраджувати наказного гетьмана від такої небезпечної операції. Намовляли вождя зачекати на обіцяну гетьманом Богданом допомогу, доводили йому, що цими днями надійдуть татари та 30,000 козаків... І, як то завжди в хвилини вичерпання буває, — головна ціль, ідея — дець гинули у віддалі.

Лишалася тільки тупа свідомість дня сьогоднішнього та гнітюче почуття грізної небезпеки.

Для боротьби офірної раптом знайшлися тисячі перешкод.

Завданням вождя було той мент деморалізації опанувати, у знужені душі своєї армії влити нову силу — своїм запалом і вірою в остаточну перемогу ті маси людські за собою порвати...

Тим більше, що ніякої допомоги не могло надійти. Кричевський, що був утаємничений в істотне положення Хмельницького, знав про те досконало. І коли ще в Чорнобилію постановив за всяку ціну Радзівілла стримати (пригадаймо лист — „Будь чулий! наступай мужньо“), то відійти перед ним зараз, коли по таких трудах йому пощастило підвести неспостере-

*) Реляція Радзівілла.

жено свою армію під самий ворожий табор — було то не тільки в обличчю бороненою справи, але й у стосунку до самого себе — божевіллям. Ухилення в такій хвилі від битви — розв'язало би руки Радзівіллові. Стягнув би він у той час не тільки цілу свою армію, але й з усіх воввідств усе посполіте рушення.

Знищивши спочатку кінноту Кричевського, а потім — кількома гарматками боронений і Дніпром від Кричевського відтятий табор Подобайла — рушив би Радзівілл одкритою дорогою в Україну.

І тільки битва зараз, коли литовське військо поділене на частини, тільки битва, без огляду на її остаточний вислід, і могла лише вичерпати всі сили ворожі, могла би Радзівілла від дальшого походу утримати. Бо для знесиленого ворога стала би в той час непоборимою перешкодою навіть сама людність місцева, універсалом Кричевського по Задніпров'ю піднята. Тому вождь мусів перебороти опір підвладних, мусів за всяку ціну поставити на своєму“ —*).

— „У хуткості — говорив наказний гетьман до своїх полковників та друзів-дорадців — лежить єдина надія нашого поводження, і тут нам наша відвага зашкодити ніколи не може!

Бо пам'ятаймо!... що серед лісу та багон битися будемо...

Навіть, коли б нас було відбито, то засіктися в місцях невідступних потрапимо.

А за той час пограємося з ворогом, бо звик він битися лише на рівному полі“ —

— „І доводив то вождь — пише далі В. К. Липинський — так переконуюче своїм товаришам, що, як потім один з них зізнав:

— „obietnicą pewnego uwiódł ich zwycięstwa“ —*).

На військовій нараді в лісі під Лоевом постановили: дня наступного, 31 липня (21.VII. по старому стилю), вдарити вночі на табор Радзівілла. Зараз же полковникові Подобайлові був надісланий наказ стати наготові і з хвилиною, коли почнеться бій, перевозити через Дніпро всю свою піхоту.

Наказний гетьман, наказавши полковникам пильно стежити за своїми козаками, щоби не бути виявленими ворогом, тої ж ночі, зараз же по нараді:

— „sam we sta koni przybranego komunika skoczył rozpoznoscować situm obozu naszego i nie wrócił się aż nadedniem do taboru swego“ —**).

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 446.

***) — „сам в силі ста коней добірної кінноти вискочив розвідати розполог нашого становиська й повернувся лише вдосвіта до свого табору“. Зізнання полкового писаря Невмерицького.

Положення ворожого табору, як виявилось, було дуже невигідне для атаки. Його прикривала маленька, але багниста річка Лівка. На ній була одна лише переправа по греблі, де стояв спалений млин. Від сили обсадження цього дефіле, рівно як і від сили удару по ньому міг залежати вислід бою. Це трудне для атакуючого положення в деякій мірі ослаблювала конфігурація полудневої підхідної місцевости. Переліски, що підступали майже до самої греблі, давали змогу підвести потрібну силу непомітно для ворога. Але в загальному наказний гетьман виявив, що попав у тяжке положення. Єдина надія лишалася на те, що диверсія на Холмець змілила ворога, і на напад із Півдня він не чекав.

Був пізній ранок, коли наказний гетьман повернувся з рекогносцировки до табору. Пройшов якийсь час, коли йому доповіли, що одна з козацьких чат піймала за пів милі від табору литовських фуражирів.

У тривозі—наказний гетьман наказав зараз привести їх до себе. Піймані фуражири підтвердили всі попередні відомості, що вислані кінні корпуси Павловського та Коморовського ще не повернулися до табору, але на них чекають. Додали:

— „a jeszcze powiedzieli z strachu, że wojsko nie gotowe“, *)
що довкола табору вали ще не закінчені і нарешті — що з їхньої партії декілька чоловік таки втекли від козаків.

Наказний гетьман бачив, що в цю хвилину рушаться всі його пляни, вся тяжка праця надмірно трудних днів, що зараз же литовці виявлять всі його наміри, що в цю рішучу й останню хвилину чекати на ніч неможливо...

І обурений гнівом наказний гетьман:

— „zaraz wsiadać na koń komunikowi konnemu kazal“ — **)

Кидаючи лави на заїзді — один за одним вилітали полки. Строїлись у бойовий порядок по лінії, по черзі полків. Мить... і трабом, збиваючи землю, коліснулися маси коней...

Піхоті з табором наказано було хутко зготовитися й, посуваючись за лавами, прикривати запілля.

Сполох у литовському таборі.

Під цей саме час Радзівілл разом зі стражником Мірським та полковником Райнгольдом Тізенгаузеном обіжджав табор, оглядаючи стан фортифікаційних робіт. Стурбована несподіваним нападом на Холмець, Литовська армія, хоч і стояла вже готовою до бою:

*) — „а ще доповіли зі страху, що військо не готове“. Зізнання полкового писаря Невмерицького,

***) — „зараз наказав кінноті всідати на коні“. Ibidem.

— „welche des Feinds schon etliche Tage lang erwartet hatte, und fertig gewesen in Schlacht Ordnung“, — *)
однак фортифікаційні роботи ще не були закінчені, і Радзівілл виїхав особисто:

— „umb Ordre zu geben, damit die Arbeit an den Wällen desto geschwinder fortgehen möchte“ — **).

І раптом він бачить — („Siehe, da würden sie gewahr“) — як до табору зо всієї сили — („mit aller Gewalt zugeeylet“) — біжать вислані фуражири. Радзівілл зі своїми помішниками летить на греблю назустріч їм, і перелякані фуражири з жахом оповідають, що ворог вже в пів милі від табору, що він великою силою та з страшною хуткістю летить на табор. Радзівілл наказав своїм помішникам зараз виводити всю кавалерію в поле, а поки кинути до греблі найближчі піші частини.

Радзівілл залишився на греблі, яку в цей час обсаджувала венгерська піхота в команді капітана Юшкевича, і почав готувати переправу до бою.

Нараз у литовському таборі знявся великий сполох. Ворога чекали з Півночі, він налітав із Півдня.

По цілому полю, зо всіх напрямів до табору бігли литовські польові чати

— „und stellte sich die Armee“ — **).

І в цю мить, коли польська піхота капітана Подлецького добігала до греблі, з дальніх перелісків вискочили перші козацькі лави...

Бій під Лосвом.

Ішли довгими, широко розгорненими лавами з голосними бойовими криками — „mit grossem Geschrey“ — й, спустившись у широку надрічну долину, знялися в карер — „in höchster force“. —

Правофланкові лави Київського кінного полку хутко окреслювали напрям уздовж брагинського тракту на греблю.

І мить, коли перед лавами блиснула річка, ліве крило Української кінної армії на широкому атаківому аліорі — раптом почало міняти фронт: — лівим крилом полками вперед!

Лави мить розірвалися й хутко на заїзді заскакували одна за одну, а в цей час чолові лави Київського кінного полку вже ураганом налітали на греблю...

*) — „яка (Литовська армія) вже від кількох днів чекала на ворога і стояла готовою в бойовому порядку“. „Th. Eur.“

***) — „дати наказ, щоб робота на валах якнайскорше була закінчена“. Ibidem.

****) „і приєднувалися до армії“. Ibidem, стор. 816.

І тут о 9-й годині ранку дня 31 липня (21 липня ст. ст.) 1649 р розпочався бій Української кінної армії під містом Лоевом...

І грім цього бою голосною луною розійшовся по далекому тогочасному світові...

Чолові лави Київського кінного полку литовська піхота зустріла шаленим гарматним та мушкетним вогнем. Викликало це страшне спустошення в передніх рядах. Литовська артилерія громила далі— греблю застилали гори козацьких трупів. Чоло миттю було збите, вся сила кінного удару була страчена.

Але раптом Київський кінний полк вихрем злітає з коней, одні зараз же кинулися по греблі до штурму, другі у вилозі греблі хутко почали окопуватися, бо

— „deren jeglicher (козак) eine Schaufel am Sattel fñhrte“ — *).

Одначе з ворожого боку підтягувалися до греблі нові батареї, підбігали свіжі піші частини. Вогонь шалів, і піша козацька атака була також відбита.

Розпочався затяжний, піший бій за греблю. З одного боку громила могутня артилерія, з другого відповідали рідкі мушкетні стріли...

У цей час у повному бойовому порядку до греблі підійшла вся литовська кавалерія.

Страшні козацькі втрати і викликану цим „Confusion“ вирішив використати Радзівілл. Він вирішив перейти в контр-атаку, кинувши до бою свою кавалерію, бо

— „weil die Seinigen nicht weniger als die Kosaken Lust gehabt zu fechten“ — **).

Перший пішов до атаки з надворною Радзівілловою легкою хоругвою поручник Лукаш Ходорковський, що перед хвилиною повернувся з розїзду й найближче стояв до Радзівілла. Вискочивши на греблю,

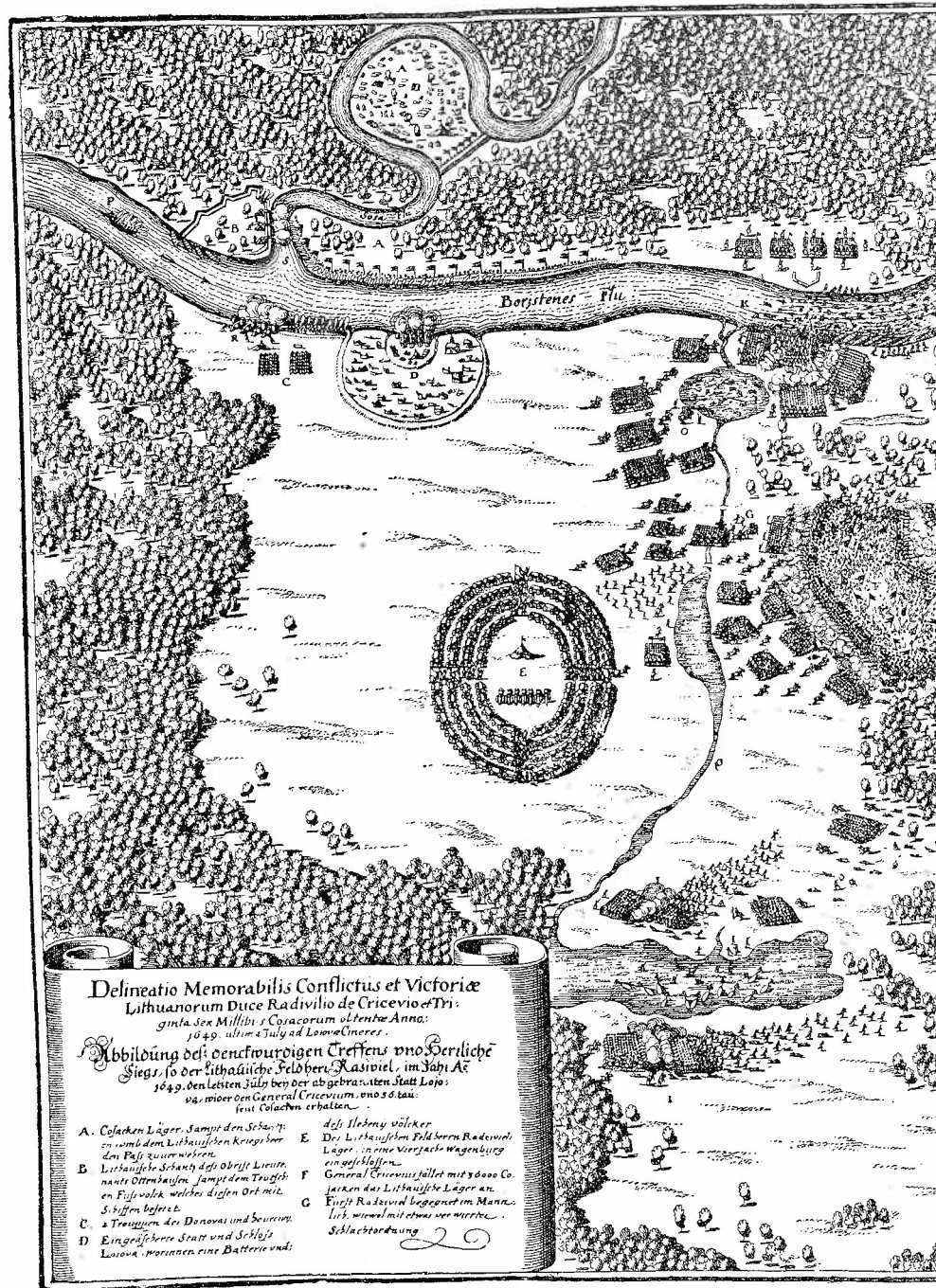
— „okrył się on w nieprzyjacielu“ . —

Хоругву миттю знищили, і сам Ходорковський

— „w ról postrzelony z placu zaraz zjechać musiał“ — ***).

Наказний гетьман, спостерігши намір Радзівілла прийняти кінний бій, дав наказ — „на коня!“, —щоби звільнити пляц ворожій кавалерії. І тут на пляцу перед греблею розпочався один із цікавих в історії кінних боїв.

Але бій був нерівний, на легкі козацькі полки насакувала тяжка кавалерія — „найстрашніша зброя й найбільша надія литовського гетьмана“, підтримана легкими кінними хоругвами та піхотою.

* — „кожен козак мав при сідлі лопату“. „Th. Eur.“

дня ст. ст.) 1649 р.
Лоевом...
я по далекому то-

ка піхота зустріла
никало це страшне
рія громила далі—
мттю було збите,

ітає з коней, одні
илозі греблі хутко

attel führtete“ — *).

реблі нові батареї,
ша козацька атака

о. З одного боку
ни рідкі мушкетні

реблі підійшла вся

“Confusion“ вирішив
тр-атаку, кинувши

osaken Lust gehabt

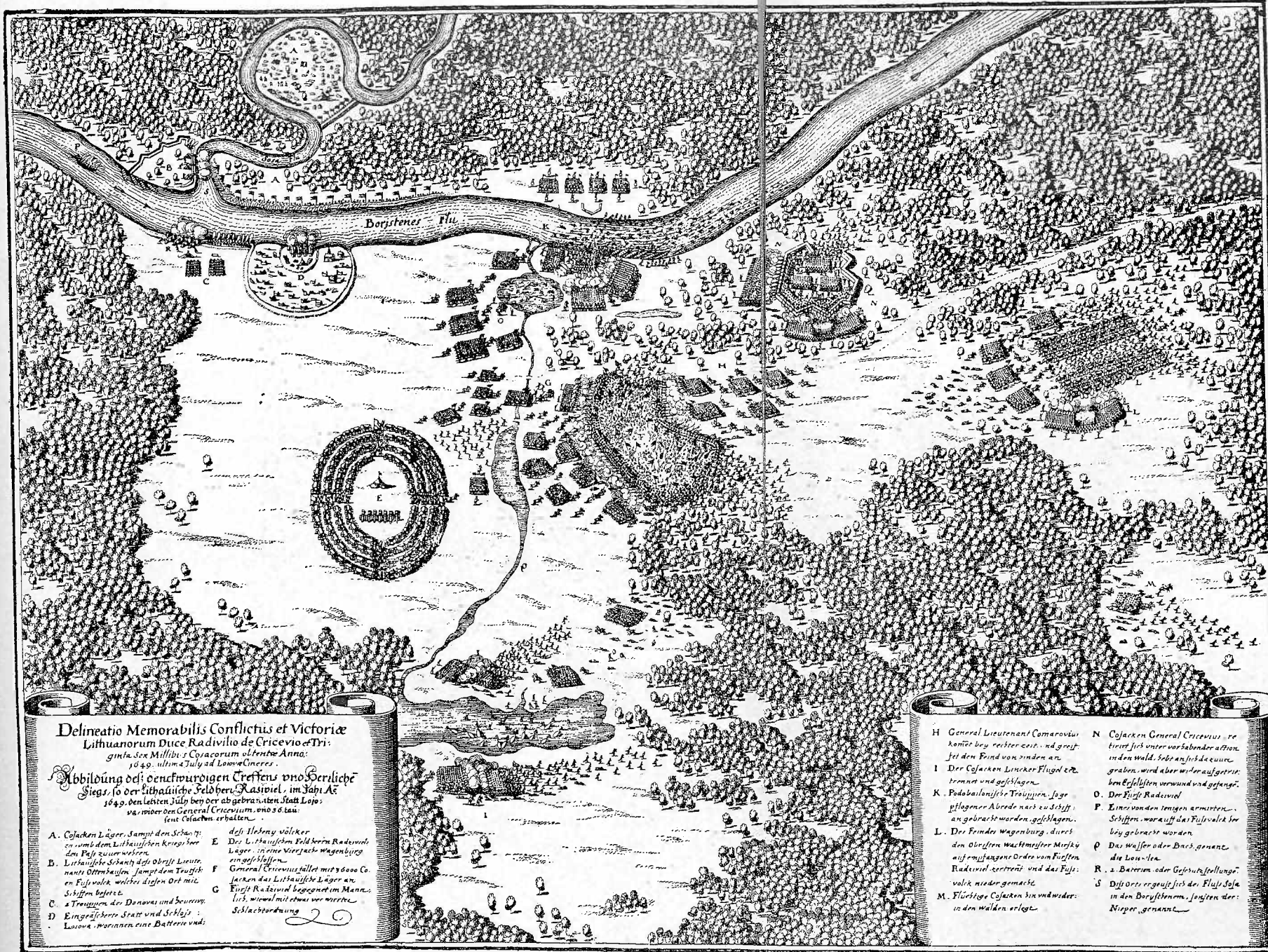
іловською легкою
ред хвилиєю повер-
а. Вискочивши на

usial“ — ***).

дла прийняти кінний
ворожій кавалерії.
ан із цікавих в істо-

наскакувала тяжка
я литовського геть-
піхотою.

уг.“
оту битися“. Ibidem.
мусів“.

**Delineatio Memorabilis Conflictus et Victoriae
Lithuanorum Duce Radivilo de Cricevio et Tri-
ginta Sex Millibus Cossacorum obfente Anno
1649. ultima July ad Loevo Cnemes.**

**Abbildung des denkwürdigen Treffens und Verliche
Sieg, so der Lithauische Feldherr Radivil, im Jahr Ae
1649. den letzten Julij bey der abgebrachten Statt Loe-
vo, wider den General Cricevius, und 36 tau-
sent Cossaken erhalten.**

- A. Cossaken Lager, sampt den Schan-
zen, umh dem Lithauischen Kriegs-
Lager, zu sehen.
- B. Lithauische Schantz des Obrist Lieute-
nants Othobruken, sampt dem Trup-
pen Fußwolk, welches diesen Ort mit
Schiffen besetzt.
- C. 2 Trouppen der Donau und Scawen-
D. Eingezogener Statt und Schloß
Liovoa, worinnen eine Batterie und
des Hebray völker
Der Lithauischen Feldherr Radivils
Lager, in eine Wagenburg
eingeschlossen.
- F. General Cricevius stellet mit 3000 Co-
ssaken das Lithauische Lager an.
G. Einigt Radivils Lager mit dem
Lith. völker mit etwas vorworte-
Schlachordnung.

- H General Lieutenant Comarovius
komet bey rechter zeit, und greif-
fet den Feind von hinten an.
- I Der Cossaken Lincker Flügel etc.
brennt und geschlagen.
- K. Podobailonische Trouppen, so ge-
pflogener Abrede nach zu Schiff
an gebracht worden, geschlagen.
- L. Der Feindes Wagenburg, durch
den Obristen wachmeister Miesky
auf empfangener Orden vom Fürsten
Radivil, zerrent, und das Fuß-
volk nieder gemacht.
- M. Flüchtige Cossaken zu und wider:
in den walden erlegt.
- N Cossaken General Cricevius re-
tirt sich unter vorhabender altem,
in den wald. So er an sich da zu er-
graben, wird aber wider aufgeris-
sen, ben geschossen verwund und gefangen.
- O. Der Fürst Radivil
- P. Eintr von den letzten armeten...
Schiffen, worauff das Fußwolk vor
bey gebracht worden.
- Q. Der wasser oder Bacs, genant,
die Loevo-ten.
- R. 2. Bateria oder Geschutzstellung.
- S. Dese ort, ergauff sich der Fluß, so
in den Dorstenem, sonst der:
Nieder, genant.

Плян бою під Лоевом.

Виконав артилерії капітан армії Великого Князя Литовського Криштоф Айгірд. Плян цей у р. 1652 було вміщено в першому виданню „Theatrum Europaeum“ і в р. 1663 — в другому виданню цього ж твору (том VI, стор. 816).

Першими йшли тяжкі, заковані в броню гусарські хоругви. В їх стольник Великого Князівства Литовського, пізніший литовський польний гетьман, Вінцентій Корвін Гонсевський, обіч нього йшов Павел Невяровський, поручник гусарської хоругви воеводи смоленського, знаний войовник того часу.

Легкі козацькі полки, що стояли на місці, зрозуміло, не в стані були стримати шаленого удару тяжких гусарських хоругв, і праве крило Української кінної армії почало подаватись до лісу.

— „Але звідти козаки, — записує В. К. Липинський — майстри в блискавичному переході від тактики кінної до пішої і навпаки, злетівши з коней, привітали гусарів, що гнали насліп, градом куль. Здригнулися ворожі хоругви й розірвалися. Згинув поручник Ян Прокульбіцький, під Невяровським та Гонсевським забито коней, а останнього поранено в ногу. Радзівілл кидає далші полки до бою. За гусарами йдуть тяжкі німецькі райтарі полковника Райнгольда Тізенгаузена та драгуни майора Нольда, за ними литовська піхота. Проте щастя воєнне, здавалося, залишало литовського гетьмана. Отже, ліве крило Козацької армії вже оточувало литовські частини, що задалеко від греблі за правим козацьким крилом посунулися. Одночасно те праве козацьке крило знову скочило на коні і вже почало атаку ворога з фронту“. —

І надійшла хвилина:

— „Litewskie wojsko rozpędzone uchodziło i już przegrana była, chciała Litwa, otaborowawszy się, do Rzeczycy obronną ręką uchodzić, bo nie rozmyślnie na potencją kozacką...“ — *).

Надійшла хвилина, коли Радзівілл був розбитий, коли доля нібито ясно усміхнулася Україні, але...

— „Lecz Pan Bóg, który upadających dźwiga, hardych popycha, już przegrana litewskiego wojska podźwignął małym przyrądkiem...“ — **)

надійшла друга зла хвилина, що й вирішила долю цієї лютої боротьби, хутко схиливши шалю перемоги на бік Радзівілла.

— „Da dann Gott ein besonderes Wunder erwies“ — записує „Th. Eur.“ — що означає дослівно — „але тоді Бог виявив особливе чудо“,

*) „Литовське військо збите відходило, і програна була (вже очевидна); хтіла Литва оборонним табором до Річиці з боєм відходити, без розмислу на потенцію козацьку“. „Historja panowania Jana Kazimierza“. Wyd. Raczynskiego. Poznań 1840, стор. 93.

***) „Але Господь Бог, що подносить тих, що падають, і гордих низвергає, вже (очевидну) програму війська литовського підніс через малий випадок“ — Ibidem.

або як трохи обережно записує у своїй реляції Радзівілл:

— „w tymże momencie za osobliwą sprawą Bożą ..“ —

З боку Брагина поверталися вислані, як знаємо, на „tekonasans“ литовські кінні корпуси полковника Самуїла Коморовського та рйт-майстра Павловського*). Зачувши здалеку грім та крики бою

— „alarmen und das unsägliche Geschrey“ — **)

і, зручно оминувши козацький табір, що повільно посувався, полковник Коморовський приспішив на допомогу й підійшов якраз на ту хвилю, коли, розбивши литовську кавалерію, козаки лавою заганяли її на греблю.

Свіжі литовські корпуси, силою до 3,000 коней***), на шаленому карері ударили по козаках із запілля. На пляні момент підходу полковника Коморовського означено літерою „Н“.

Молоді кінні українські полки, що творили ліве крило армії, не витримали шаленого удару. Зачувши допомогу, на це крило обернувся стольник Гонсевський зі своїми тяжкими гусарами, драгунами Гротіуса, Нольда, хоругвами Курпського, Мелешка і т. д.

Узята в два вогні, Українська кінна армія (на пляні означена літерою Е) розірвалася на дві частини. Ліве крило її було розбите вщент. Поодинокі сотні цих полків відступили до перелісків, у горішню частину річки Лоївки і там завзято відбивалися від ворога. На пляні бої цих сотень означені літерами „І“ та „М“.

Правий фланк Української кінної армії, що його творив Київський кінний полк і де особисто перебував наказний гетьман, не тільки витримав, але навіть відбив ворожий удар із запілля. Не зважаючи на повторні атаки, що їх провадили: з одного боку сам Радзівілл із бувшими при ньому райтарами та усією піхотою (на пляні літера „G“), а з другого боку райтарі та драгуни Коморовського (літера „Н“), Київський кінний полк, обернувшись запіллям до лісу, почав відворот у напрям на Дніпро, до лісу.

Грізно й одважно відходив Київський кінний полк, трупом своїм застилаючи шлях свій. Ні вогонь німецької піхоти, ні шалені наскоки райтарів не в стані були його розірвати. Відходили крок за кроком до лісу...

*) Тут лишаємо незаясаним питання зеднання корпусів Коморовського та Павловського. Польсько-литовські історики: Коховський, Котлубай (за Маліновським), Козловіч твердять, що ці корпуси зедналися десь під Брагином, себто Павловський мав зробити марш по тракту на Бабицю, потім на Брагин. „Th. Eur.“ та реляції згадують лише Коморовського. Факт той, що корпус Павловського приймав участь у бою під Лоевом, і, на нашу думку, він підійшов з боку Річиці, теж приблизно в мент прибуття Коморовського. Сумнівно, щоб Павловський міг зробити такий марш: Річиця—Бабиця—Брагин—Лоїв.

***) — „сполох і нестямний крик“.

****) Ця цифра складається: корпус Коморовського 1,200 чол. плюс Козацький полк (300?) плюс корпус Павловського 1,000 чол. плюс якісь частини посполі з Річиці.

Нараз — наказний гетьман дав наказ: — Стії!

І до загального подиву й здивовання литовців:

— „We ćwierć najdalej godzinie: — zasiek i tabor rzucił potężny w lesie gęstym“ *) (на пляні літ. „Н“).

— „Lasem i chróstem przepłatając osieczonym, okopał się, trupy ludzkie i konie zabite, za zasłonę sobie kładąc...“ — **)

Забивали коні, трупами своїх товаришів мурували вали, будували останню фортецю — тут вирішив боронитися наказний гетьман до останньої краплини крови, тут трупом своїм вирішив стримати Литовську армію й не пустити її в Україну.

Здивований подібним маневром наказного гетьмана, Радзівілл перші хвилини не знав, що має робити далі і, нарешті, замість того, щоб зараз же кинутися на лише окреслені козацькі вали,

— „der Fürst stellet sich von newem in bataille und wolte erwarten, ob der Feind aus dem Wald, was weiters tentiren würde“ — ***).

Бій нараз перервався. Козаки хутко закопувалися в землю — напроти в повному бойовому порядку стояла Литовська армія й дивилася на це.

Минув якийсь час, коли до литовського гетьмана прилетів гонець із донесенням від полковника Оттенгавзена, що нові ворожі сили „в значній кількості“ переправляються через Дніпро.

Радзівілл шле наказ полковникові Оттенгавзену залишити в укріпленню („В“) лише чотири компанії, а зі всією останньою піхотою зараз же переправлятися на правий беріг.

Стражникові Мірському наказує атакувати козацьке укріплення в лісі, щоби стримати наказного гетьмана на місці, а сам із частинами полковника-ляйтенанта Гансгофа кинувся до Дніпра.

Форсування Дніпра Чернігівським полком.

Полковник Подобайло, що, як знаємо, стояв за Дніпром, довідавшись раптом про бій, на який згідно з попереднім наказом чекав уночі, почав хутко поспішати, щоби подати допомогу наказному гетьманові.

Приготування до переправи, причалювання човнів, посадка, як і сама переправа через шалену в тому місці бистрину Дніпрову забрали багато часу, а, головне, були вчасно помічені німецькою піхотою, що обсаджувала укріплення при гирлі р. Сожі.

До форсування Дніпра полковник Подобайло призначив половину Чернігівського полку під командою сотника Горностая та його

*) — „За чверть, щонайбільше, години:—засіку й окріп могучий (поперед себе) в лісі густому викинув“. Реляція Радзівілла.

***) — „Деревною та хворостом порубаним переплітаючи, окопався, трупи людські та коней забитих, кладучи собі за заслону“. Ibidem.

****) — „князь поставив своє військо знову у бойовий порядок і хотів вичекати, чи не почне ворог щось робити з лісу“. „Th. Eur.“

замісника сотника Антона Марка, а сам з другою частиною полку залишився в укріплення, щоби стримати можливий напад німецької піхоти з укріплення „В“.

Перепливши Дніпро проти гирла р. Лоївки, човни Чернігівського полку почали приставати до правого берегу в той час, коли бій під Лоевом був вже, власне, вирішений. Лівого крила кінної армії вже не існувало, а праве під особистою командою наказного гетьмана було в стані лише боронитися за наспіх насипаними валами, стримуючи атаки, що провадив тепер стражник Мірський.

Приставши до берега, сотні Чернігівського полку в ту ж хвилю кинулися вброд через Лоївку просто на литовський табор —

— „und befande (Радзівілл) dass der Feind gegen dass Lager avancirte...“ — *)

Але в цей час на них вже неслася литовська кавалерія.

З Півдня атаку вів полковник-лейтенант Гансгоф із драгунами та пішими частинами: майора Жаспера, капітанів: Больта (раненого тут) Роппа, Монгомері, Віберга, а з Півночі з райтарами налітав сам Радзівілл.

На пляні хвилина бою на березі Дніпра означена літерою „К“. Під літерою „О“ — атака Радзівілла, праворуч видно бойовий порядок полковника Гансгофа.

На березі Дніпра розпочалася люта січа. Литовці також терпіли великі втрати, але:

— „tym odważniej z jazdą wespół następowali, aż nieprzyjaciela w Dniepr wparli tak, iż czólnów chybiwszy wplaw iść musiał i nam wesole wystawił spectaculum (в німецькій реляції „Th. Eur.“ також ужите таке речення — ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest) — kiedy 3,000 najmniej (?) z samopałami i inszym orężem pławiło się; jeden drugiego topił, a piechota gęsto ognia dawała, tak, iż ledwo 300 na swój brzeg wypłynęło“ — **).

Нещасний бій Чернігівського полку кінчився хутко — старий Дніпро багато поніс козацької крові...

*) — „і побачив (Радзівілл), що ворог проривається до табору“. „Th. Eur.“, стор. 816.

***) — „тим одважніше, спільно з кіннотою наступали; аж поки ворога до Дніпра не приперли так, що він, не натрапивши на (свої) човни, вплав мусів іти, і нам веселе виставив видовисько — коли щонайменше 3,000 (?) з рушницями та іншою зброєю гинуло — один одного топив, а піхота густо по ворогу огнем била, так, що ледве 300 на свій берег перепливло“. З реляції Радзівілла. Щоби мати уяву, в якій мірі німці намагалися збільшити число Української кінної армії в бою під Лоевом, наведемо уривок опису цього менту по „Th. Eur.“:

— „so dass es ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest, in dem sich solcher gestalt bey vierdthalb tausend Mann ersäufft; den so viel seynd, der Gefangenen aussage nach, dieser Leute gewesen; und seynd kaum hundert davon ans Ufer kommen“. —

Отже по „Th. Eur.“ виходить, що сила форсовочного відділу Чернігівського полку виносила 4,500 чол. — урятовалося лише 100 чол. Радзівілл, згідно

Розгром козацького табору.

Під цей час, коли хвилі Дніпрові хоронили козацькі трупи, один зрадник, якийсь шляхтич із Київського полку, перебіг до литовців і, рятуючи свою шкуру, оповів Радзівіллоvi, що:

— „на допомогу тому зрадникові Кричевському надходить табор...“ —

а в ньому 4 гарматки та гірстка змордованої тяжким маршем піхоти.

Радзівілл дає наказ стражникові Мірському атакувати табор, а сам залишається тепер пильнувати укріплення наказного гетьмана.

Стражник Мірський зі своєю власною гусарською хоругою, райтарським полком Тізенгавзена, драгунами Нольда, Віхмана, татарськими сотнями Романовського й Карашевича та двома литовськими козацькими хоругвами рушає назустріч козацькому таборові.

з вище наведеним уривком реляції, подає на 3,000 чол. Отаман Седнівської сотні (Чернігівського полку) Ясьо Трухомовка, захоплений на цьому березі у полон, у своєму зізнанні подає силу форсовочного відділу на 3,000 чол., а всього в Чернігівському полку на 6,000 чол. Треба думати, що Трухомовка, зрештою, мусив, як старшина, знати, скільки їх перевезли на цей беріг і скільки було взагалі людей у Чернігівському полку, безумовно, оскільки й ці цифри не є перебільшені при допиті. Далі по словах Радзівілла на свій беріг виплило 300 чол., німці говорять про 100 чол.

Тут порівняємо також загальну силу Української північної армії (кінна армія + Чернігівський полк), згідно з литовськими та німецькими джерелами. Радзівілл подає: Кінна армія = 10,000 чол. + Чернігівський полк (3,000 + 3,000) 6,000 = 16,000 (з них у бою взяло участь: 10,000 + 3,000 = 13,000).

Німці в „Th. Eur.“: Кінна армія = 16,000 + Чернігівський полк 6,000 = і на Гравюрі з невідомих причин і розрахунків виходить цифра в 36,000 козаків.

Що подання Радзівілла можна признати загально можливими — підтверджує їх третім джерелом, що, безумовно, заслуговує на довіря, яке джерело, наразі безсторонне. Путиловський воевода, повідомляючи царя про таку велику подію — бій под Лоевом — пише:

— „тѣ полковники (Кричевський та Подобайло) съ Черкасы на гетьманскихъ Родивиловыхъ людей приходили; и былъ де Государь, межъ ими бой большой и Родивиловы де Государь люди на томъ бою Черкасъ побили тысячъ съ пятнадцать и отъ города де Государь Лоева Черкасы пошли прочь...“ —

Акты Ю. З. Р. 1649. Августъ. 5. № 268.

Отже за Радзівіллоm: усього в Українській північній армії було 16,000, москалі подають на 15,000 — себто цю цифру можна признати можливою. В бою приняло участь 13,000 чол. Сила Литовської армії (без Річицької залози) виносила 8,600 — 9,000 чол. Але, залишаючи питання озброєння і т. д., цю цифру треба розуміти, яко суму реєстрових салдат (бойців) Литовської армії, без озброєної челяді, конвою окремих великих панів і т. д. З другого боку, литовці говорять, прикладом, про кінну армію, що вона мала 10,000 чол. — а скільки в цьому числі було „української челяді“ — і скільки дійсно козаків? Отже в Українській армії було також досить панів і навіть великих (сотник Горностаї), а в Київському полку було багато шляхти, що також мала свою „челядь“. Т. ч. при порівнянні цих двох цифр 13,000 та 9,000 (помимо питання озброєння) треба також мати на увазі й останнє.

Остаточо, як згадувалося вище, силу кінної армії можна буде установити, зробивши відповідні виміри на місцевості маршру та бою. Тут ми не вважаємо за потрібне обговорювати та детально наводити подання пізніших польсько-литовських істориків, що нараховували в кінній армії 40,000—300,000—і на решті 400,000 чол.

За ним за здобичню побігла вся „лужна челядь“.

На відстані одної чвертьмилі литовці побачили козацький табір. Попереду табору в колоні йшла козацька піхота. Німецька піхота зробила засідку — „an einem bequemen Ort“ — і зустріла козацький табір —

— „ehe als er solches vermuthete“ —

сильним мушкетним вогнем

— „mit Mussqueten brav willkommen seyn“.

У той же мент із усією кавалерією вискочив стражник Мірський. Зо всієї сили литовська кавалерія наскочила на передніх

— „mit aller Macht auf die vordersten“.

Проте, не зважаючи на такий шалений удар, головно пікінерів Тізенгавзена, литовці спромоглися лише загнати козацьку піхоту в табір.

Стражник Мірський хутко підтягнув свою артилерію й почав громити табір

— „aus dem Geschütz etlich mal stark geschossen worden“ *),

нарешті литовці вскочили в табір і вирубали всю піхоту

— „der Feindes Füssvolk gäntzlich geschlagen“ —

А — „czeladz luźna z dragonami wielką moc żywności wzięli“ **) — записує Радзівілл у своїй реляції, бо, очевидно, ніяких інших трофеїв у змученому козацькому таборі не було.

Цей момент розгрому табору Української кінної армії означений на пляні літ. „L“.

Випад наказного гетьмана. Зачувши гарматну стрілянину у південному напрямі, що дала знати про наближення табору та напад на нього, наказний гетьман наказав Київському полкові вийти з укріплення й перейти до контратаки, бо хотів:

— „entweder den seinigen zu helfen, oder dass er (наказ. гетьман) vermeynte, sie würden zu ihm stossen“ — ***).

Київський полк, що вийшов у бойовому порядку, зустрів такий же бойовий порядок Радзівілла, що чекав на нього.

Ліве крило Радзівіллове творили: венгерська піхота капітана Юшкевича та польська капітана Подлецького; центр — німецька піхота та артилерія в команді полковника Оттенгавзена та ще кілька спішених хоругв, а між ними „osobliwie samego księcia usarska“, і нарешті правий фланк — драгуни полковника Донавая.

*) — „з гармат кілька разів сильно стріляли“.

**) З реляції Радзівілла.

***) — „або допомогти своїм, або, як він (наказний гетьман, думав, вони (табір) будуть пробиватися до нього.“ „Th. Eur.“, стор. 818.

Але, коли наказний гетьман побачив,

— „dass die Wagen der zertrenneten Wagenburg schon fortgingen“ — *)

і битися з переважними силами ворога на полі з одними шаблями є річчю безцільною, дав наказ козакам відійти назад в окопи.

З обох боків почали хутко готуватися до останнього бою. Радзівілл стягнув до козацького укріплення всі свої частини та всю артилерію. Цей останній бій мав закінчити його славний переможний день.

Останній бій наказного гетьмана. — „На схилі палкого дня липневого — записує В. К. Липинський — розпочався останній, найлютіший, найкравивіший бій. Групу недо-

битків Кричевського... що тілами своїх товаришів та трупами своїх коней опоясався, щільно облягло все литовське Радзівіллове військо. До останнього штурму рушили всі: німецька, венгерська, польська піхота, пішли німецькі райтарі й драгуни; пішли спішені легкі хоругви, й навіть товариство гусарське... позлазило з коней і під командою Кристофа Котовського добивати ворога з цілим запалом рушило.

Але даремними були страшні потуги та вся фурія розлютованих Радзівілловських жовнірів.

Шалена відвага та залізна воля Кричевського з валів мертвих трупів твердиню нездобутню створила“ —

— „Więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu z wielkim podziwieniem tak artificiose i potężnie w jednym momencie zrobionemu radzić nie mogli...“ — **).

— „Tapffer gewehret — записує „Th. Eur.“ — gantz desperat fechtete“ — ***).

Нарешті, коли Радзівілл побачив,

— „dass diss Orts viel Volcks verloren ging“, — ****)

та що — „so viel Officierer und vornehme Capitaine umbkommen“, — *****)

а саме: загинув один із визначних литовських вояків Кристоф Котовський, загинули найкращі офіцери: Тізенгавзен, Ропп, Віхман, Пшипковський, Болът, Юшкевич, загинули всі молодші офіцери полковника Донавая й багато ще інших; коли Радзівілл побачив, що

— „dass Füssvolck alle Kugeln verschossen hatte“, — *****)

*) — „що вози розбитого табору розтаскуються“. „Th. Eur.“

***) — „більше двох годин штурмували, але могутчою окріпові, що на превелике здивовання так по-мистецьки й могутчо в одному моменті збудованому, — зарадити не могли“. З реляції Радзівілла.

****) — „Хоробро боронилися — билися розпачливо“. „Th. Eur.“

*****) — „що на цьому місці так багато людей загинуло“. Ibidem.

*****) — „так багато офіцерів, відомих капітанів загинуло“. Ibidem.

*****) — „що піхота вистріляла всі патрони“. Ibidem.

а на всю артилерію залишилося лише дві бочки пороху, — тоді він наказав:

— „mit dem Stürmen innen zu halten“ —*).

— „І сталося те, — записує В. К. Липинський — що вождь український на військовій нараді товаришам своїм приповідував. Атака легкої кавалерії — як це й було передбачено — була відбита, але лютий цілоденний бій і нарешті штурм нездобутих козацьких шанців сили литовського війська цілковито вичерпали“ —

Так — повторюючи слова наказного гетьмана — „погратися“ козаки з Литовською армією, та так, що вже Радзівілл не був у стані не то, що обложити окривавлених, змордованих і вже майже цілковито безбройних козаків, але навіть не наважився залишити чати.

Литовській армії наказано було відійти зовсім за Лоївку — в табір! І для того, щоби навіть у таборі почувати себе безпечніше, Радзівілл наказав підпалити околичні села, стоги хліба та сіна, щоби освітити цілу місцевість.

Так закінчився бій під Лоевом. В останньому, лютому бою був тяжко поранений наказний гетьман України — Михайло Кричевський. Одна куля вдарила в обличчя під праве око й вийшла в ший, друга пройшла нижче серця. Втрати козацькі не відомі — але море крові, що затопило шанці, можна собі уявити.

Уранці, підтягнувши свіжі частини з Річиці, Радзівілл мав на думці закінчити штурм.

— „Але Кричевський — пише далі В. К. Липинський — не дав йому й того останнього тріумфу.

Отже завдання вождя було виконане.

Приятель і права рука гетьмана України виконав даний йому наказ. Він бачив, що Радзівілл після сьогоднішнього бою йти далі на Київ не в стані.

Сам тяжко ранений, болем — огневицею траплений — у майбутнє думою цілою полинув і мислив, що віддавати ще ранком на згубу людей, що Україні та гетьманові придатися можуть, буде з боку його — вождя — цілковито непотрібним марнотратством.

І тоді, коли ніч темним серпанком бойовисько окрила, коли змучені лютою, цілоденною битвою вояки порятунку від гетьмана свого наказного домагатися стали, — не відповідав він уже гострим — як давніше бувало — бойовим наказом, не стримував могутнім словом гетьманським своїх бойців на місці — табор опустити дозволив...

І взяли „молодці“ свого гетьмана на руки, на ношах його бережно поклали, на Україну з собою хотіли занести...

*) — „штурм припинити“. „Th. Eur.“

Але — заледве окопи минули — вождь раптом казав ноші на полі поставити і... поблагословив ряди козацькі...

...Далі з ними йти не хотів...

Бо може згадав в огневиці, що Радзівілл наздогін за ним рушить... бо може... жаль йому окопів стало, що в них слава його велетенська лишилася, і відчув, що в боротьбі за укохану справу вийти з поля битви живим не є в стані...

Досить, коли з приятелем, молодим Шапкою Хотольським, що вже конав, сам на полі залишився...

А обіч нього лежала його нездобута твердиня, українським трупом мурована, полум'ям палаючих сел околичних осяяна...*)

У литовському таборі біля намету Радзівілла зібралася вся армія, й у тиші кривавої ночі розляглася пісня вдячності:

„Te Deum laudamus“.

І, павши навколюшки, співали всі — записує „Th. Eur.“ — дисиденти й католики.

А на полі, під стогін та скарги полеглих, під згуки ворожої тріумфальної пісні, у змученій окривавленій душі наказного гетьмана підіймалося страшне питання: — Чому все це так сталося?

Смерть Наказного Гетьмана України полковника Михайла Кричевського.

Ранком дня 1 серпня з литовського табору на розвідку виїхав рїтмайстер Смольський. Здивований мертвою тишею, а остерігаючись якоїсь засідки, він обережно збижався до козацьких шанців.

Виявилось, що шанці пусті. Дав знати Радзівіллові. З наказу Радзівілла з табору з райтарами вискочив стражник Мірський, за ним висипала сила мародерів. Але в козацьких шанцях

— „nichts gefunden, als eine grosse Menge todten und verwundeten“ —**).

Нараз недалеко від шанців на полі побачили ноші, на них непритомного наказного гетьмана, а обіч нього напівмертвого молодого сотника Шапку-Хотольського, сина в цілій Литві знаного й поважного військового вітебського. Під час останнього штурму гарматним стрілом йому відірвало ногу.

Мародери враз облупили ранених. Наказному гетьманові накинули на плечі якусь обідрану кожушинку, непритомному скрутили путами руки й повезли до литовського табору.

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 457.

**) — „не знайшли нічого, окрім сили трупів та поранених“. „Th. Eur.“, стор. 818.

— „В таборі литовському, вкритий ранами, зі скрученими руками вождь український виявив себе сильнішим від тріумфатора-переможця — записує В. К. Липинський. — Узятий до неволі, він жадних потрібних ворогові відомостей не дав...“ —

— „То tylko — пише Радзівілл у реляції — przyprawdzone do obozu, powiedział, że najdalej za tydzień 30,000 kozaków i 15,000 tatarów od Chmielnickiego przyjsć do niego miało.“ — *)

— „Радзівілл сподівався, — пише далі В. К. Липинський — що від наказного гетьмана, який був — „w wielkiej u Chmielnickiego konfidencji“ (**), отримає всі відомості про заходи та наміри гетьмана українського. Листи Хмельницького та польських сенаторів коронних, при Кричевському знайдені, стверджували, що про ті заходи він — „dostatecznie bez pochyby wiedział“ (***) , що найважливіші політичні пляни мусіли бути йому відомі. Через те на зізнання вождя козацького Радзівіллової надзвичайно залежало.“ —

Радзівілл наказав своєму надворному лікареві вжити всіх заходів, щоби затримати безпритомного наказного гетьмана при житті. Сотник Шапка-Хотольський за кілька годин сконав. Наказний гетьман мучився в огневиці ще два дні.

У хвилях, коли дещо приходив до себе, до нього збігалися його давні знайомі, шляхтичі з Литовської армії, нагадували йому:

— „szlachectwo, stan i pierwsze zasługi“ — ****).

— „Йому, — говорить В. К. Липинський — що, ідею визволення України покохавши, своє життя й славу на вівтар тої ідеї склав — і пригадували ті... що перед місяцями, через те, що їм не виплачено було належного жолду, битися не хотіли й конфедерацією загрожували...“ —

— „Tylko ramionami wzruszał“ — записує реляція.

Бо не про „szlachectwo“ та „pierwsze zasługi“ думав наказний гетьман, мучили його інші тяжкі думи...

— „Піднесена огневицею уява збільшувала поразку до неймовірних розмірів. Хворому тепер почало здаватися, що гетьманом довірене військо змарнував, що та страта непоправна, що перед Україною... тяжко завинив.

І та уперта дума — не про свою долю особисту, а про долю укоханої мрії — стала єдиною нудьгою останніх хвилин життя того незвичайного чоловіка...“ — ****)

*) — „і тільки після припровадження до (нашого) стану сказав, що найдалі за тиждень 30,000 козаків і 15,000 татарів мали до нього від Хмельницького надійти“.

**) — „у великому довірі у Хмельницького“.

***) — „досить і неомильно знав“.

****) — „шляхетство, стан і попередні заслуги“. З невідомої реляції.

*****) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 463.

— „Nie tak dalece z postrzału (acz i ten pod oko szkodliwe zadany nie dał mu żyć długo) — записує Радзівілл у реляції — jako z desperacji, wpadł w gorączkę...“ — *)

У ту хвилину, коли притомність поверталася до нього, наказний гетьман із жахом хапав себе за голову й у божевільному сумові шепотів:

— „Чи ж то жарт, стільки війська покласти...“ **)

А коли знову впадав у непритомність, страшенно (rasend) кричав:

— „Турки, татари! — бийте, бийте — не шкодуйте нічого...“ — ***)

На третій день наказний гетьман почав конати:

— „a kiedy go pytano, — записує реляція — jeżeli chce popa — odpowiedział: „Trzeba tu czterdziestu popów“. — Więc księdza? — „Woleę, — prawi — wiadro wody zimnej“. — A wszystko wzdychając i za łeb się rwąc ingeminabat — te słowa: „Albo to lada co 30,000 ludzi stracić“ — ****).

Помер Михайло Кричевський, наказний гетьман України, у страшних душевних муках дня 3 серпня (24 липня ст. ст.) 1649 року на руках полоненого козацького старшини, правдоподібно, писаря Невмерицького ****).

— „Помер — пише В. К. Липинський — до останнього дхнення незламаний, у закохану мрію задивлений, думами вождя цілковито захоплений“. Помер:

— „non rebellionis pudore, sed amissi exercitus dolore plenus“ —

— „не чинів бунтівничих жалючі, але над стратою війська болючі“ — як записав тогочасний польський дієписець.

Могили під Лосевом.

У полон литовці забрали всього: „pięćdziesiąt i kilka“ чоловік, головно, з Овруцького, Чорнобильського та Чернигівського полку. Старшин серед них знаємо лише трьох: Іван Невмерицький — „szlachcic z pod Owruca ze wsi

*) — „Не так сильно од самої рани (хоч і вона, під око задана, не дала б йому довго жити), — як з безнадійної розпуки, впав у гарячку“.

**) — „So recht ist das Schertz, etlich dreyssig tausend Mann zu verlieren?“

***) — „Ihr Türcken und Tartaren, Schlaget zu, Schlaget zu und schonet nichts“. Th. Eur., стор. 818.

****) — „і коли його було запитано, чи не хоче попа, відповів: „Треба тут сорок попів“. — То, може, ксьондза? — „Волю — наже — відро зимної води“. — А весь час зідхаючи і за чоло себе хватючи, такі повторював слова: „Але ж бо то 30,000 люду стратити!...“ —

*****) Цікаво, як оповідає Костомарів про смерть наказного гетьмана:

— „Онъ былъ так храбръ, так внушалъ къ себѣ уваженіе, что литовскіе начальники, окруживъ, ласкали его; сам Радзиви́ллъ изъявилъ сожаленіе и просилъ, чтобы онъ не боялся, но Кричевскій бросилъ на нихъ презрительный взглядъ, отвернулся и началъ битися головою о дерево и такъ испустилъ духъ“. „Богданъ Хмельницкій“, стор. 329.

Lewkowicz — писар Овруцького полку; Микола Бруяка, теж — „szlachcic powiatu Owruskiego“ — (брат полковника Овруцького полку), писар полкової сотні того ж полку, і нарешті: Ясько Трухомовка — отаман із Седнівської сотні Чернігівського полку. Зізнання цих старшин і були одним із головних джерел при дослідженні цієї події.

Вислани після бою литовські розізди привели ще кількох полонених, вони й зізнали, що:

— „siła attamanów, assawulów, setników zginęło, z których niektórych w zasiekach i taborach, które za następowaniem naszych porobili, zgrzebli sami, co i po mogiłach gęstych na tychże miejscach znać dobrze...“ — *)

Усіх полонених, по суворих звичаях тогочасних, скатували. На гобелені (про нього будемо говорити далі, в розділі „Памятки бою під Лоевом“), оригінал якого має бути в Промисловому Музеї в Кракові, вгорі у правому кутку можна бачити, як полоненим козакам відрубують голови.

З цілої місцевості Радзівілл наказав стягнути всі трупи й викопати для них могили. Накидали 16 великих могил — (16 grosse mächtige Gräber) — а наказному гетьманові, по старому козацькому звичаю, литовський гетьман наказав насипати окрему

— „dem Krzyczewsky aber ein absonderliches — записує „Th. Eur.“ — und zwar vor allen andern das kantbarste“ — **).

На тій великій козацькій могилі стояв хрест, а на ньому було написано:

*Krzyczewius
Cosacorum rebellium Dux.*

Могила Наказного Гетьмана Кричевського під Лоевом. Фрагмент із гобелену.

(Докінчення буде).

*) — „Сила отаманів, осавулів і сотників загинуло, деякого з них вони самі поховали по засіках та остріпах, що супроти наших переслідувань поробили, що добре знати по густих могилах, які на тих місцях є“.

***) — „...а Кричевському окрему (могилу) — а саме, між усіма іншими найвидатнішу“.

В. САВЧЕНКО

Генерального Штабу полковник.

Український рух у російських частинах

у 1917 та 1918 р. р. *)

Російська армія в кінці світової війни в своєму складі мала одних тільки піших дивізій біля 200 **), а коли взяти під увагу інші роди військ і взагалі простежити за цим рухом у різних закладах колишньої Російської Імперії по запасових військах, то, на жаль, прийдеться констатувати, що до цього часу надруковано про український рух у колишній російській армії хіба яких з 1—5% з того, що варто було б занотувати; решта ж лишилося в пам'яті живих свідків — учасників тих подій, а пам'ять із кожним роком нам зраджує, багато цікавих подробиць і фактів забувається. Кожного року число тих свідків — учасників зменшується; старі рани та хвороби, емігрантські щоденні злидні та й, зрештою, самі літа — до зменшення цього спричиняються.

Ми вже робили спробу висвітлити в збірникові „За Державність“ ч. I значіння цього руху, а тому повертатись до цього питання в цій праці не будемо.

Хто брав активну участь в українському русі в російській армії, чи навіть кожний український патріот, що перебував у той час у ро-

*) Під українським рухом у російському війську треба розуміти прояви українського життя, в якій би формі воно не виявилось.

Українізація — це тільки частина українського руху, поступове перетворення російської військової частини на українську.

За часів Керенського українізацію переводилося згідно з наказом Головного Командування, а після приходу до влади більшовиків — революційним шляхом. Як у першому, так і в другому випадкові — з ініціативи українців.

Український рух, можливо, за деякими винятками, охопив усю російську армію (за часів світової війни було покликано до зброї різних національностей 15,378,000 чоловік).

Українізованих корпусів було, приблизно, 3—5. Мені відомі XX-й корпус на чолі з генералом Бредовим і XXXIV-й корпус на чолі з генералом П. Скоропадським.

**) У мирний час — 70 піших дивізій, 18 стрілецьких бригад та 24 корпусних дивізій і 8 окремих кінних бригад.

З оголошенням загальної мобілізації в 1914 р. — 114 піших та 28 кінних дивізій, а в 1916 р. народилися ще нові дивізії (3-ї черги).